

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ»

ФАКУЛЬТЕТ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

КАФЕДРА ІСТОРІЇ
КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Освітній ступень – бакалавр

На тему:

**«Моделі поведінки селянок Київщини в умовах колективізації та
Голодомору (1929-1933)»**

Виконала:

студентка 4-го року навчання

спеціальності: 032 «Історія та археологія»

освітньої програми: «Історія»

Бернадська Ангеліна Анатоліївна

Науковий керівник: Клименко О.М.,

кандидат історичних наук, старший викладач

Рецензент: Скубій І. В.,

кандидатка історичних наук, докторантка, асистент викладача кафедри історії,

Університет Квінс (Кінгстон, Канада)

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою « _____ »

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2023 р.

Київ-2023

Декларація академічної доброчесності

Студентки НаУКМА

Я, Бернадська Ангеліна Анатоліївна, 4 р.н. навчання Факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: anhelina.bernadska@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною бакалаврська робота на тему: **«Моделі поведінки селянок Київщини в умовах колективізації та Голодомору (1929-1933)»** відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck;

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Бернадська

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Моделі поведінки селянок Київщини в умовах колективізації та Голодомору (1929-1933)»

Автор: студентка 4-го р.н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія» **Бернадська Ангеліна Анатоліївна**

Науковий керівник: Клименко Оксана Михайлівна

Захищена: «___» _____ 2023 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота присвячена моделям поведінки селянок Київщини в умовах колективізації та Голодомору в 1929-1933 роках. Здійснено аналіз історіографії, джерельної бази дослідження, пояснено теоретичні підходи для розв'язання дослідницьких питань (з акцентом на інтерсекційний, гендерний, феміністський підходи, а також напрацювання студій призвідників).

З'ясовано гендерні ролі, становище селянок Київщини; розглянуто їхні гендерно-марковані стратегії виживання в умовах колективізації та Голодомору; моделі поведінки. Звернено увагу на різноманіття соціальних ролей призвідниць в реалізації механізму масового насильства; зв'язок гендеру, влади та насильства; перетин таких факторів як вік, соціальний та сімейний стан у виборі жінками специфічних стратегій виживання. Виокремлено значення традиційних гендерних норм і очікувань у поведінці селянок для репрезентації дій призвідниць в усноісторичних джерелах.

Проаналізовано девіантну поведінку селянок як наслідок довготривалої депривації; (не)нормативні практики материнства як адаптаційний механізм. На прикладі архівно-кримінальної справи Ганни Білорус та матеріалів

органів влади охарактеризовано реакцію державних інституцій та органів держбезпеки на порушення селянками харчових табу.

Дослідження має міждисциплінарний характер і сприяє інтеграції знань про гендерний досвід екстремального насильства в міжвоєнну добу, не претендуючи на вичерпний характер теми. Воно розширює уявлення про Голодомор на рівні локальних спільнот та його наслідки для різних груп селянок. Особливу увагу звернено на психологічний аспект впливу голоду на їхню поведінку.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія.....	7
1. 2. Джерельна база.....	18
1. 3. Теоретичні підходи дослідження	25
РОЗДІЛ II. ГЕНДЕРНІ РОЛІ ТА ПОВЕДІНКА СЕЛЯНОК КИЇВЩИНИ В УМОВАХ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ Й ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ... 33	
2.1. Впровадження суцільної колективізації в Київській області: владна динаміка	33
2.2. Становище й стратегії виживання селянок Київщини в 1920-1930-ті роки.....	43
2. 3. Поведінка й соціальні ролі призвідниць в механізмі масового насильства.....	57
РОЗДІЛ III. ВИНИКНЕННЯ ДЕВІАЦІЙ ЯК НАСЛІДОК ДОВГОТРИВАЛОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ	73
3.1. Психопатологічні зміни в умовах голодування.....	73
3.2. Порушення селянками харчових табу та політичне використання звинувачень в антропофагії: приклад архівно-кримінальної справи Ганни Білорус	84
ВИСНОВКИ	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:.....	101
ДОДАТКИ.....	114

Перелік умовних скорочень

АМСРР – Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка;
БУПР або ДГПР – будинок примусових робіт/дім громадських примусових робіт;
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет;
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України;
ГІС – геоінформаційна система;
ДПУ УСРР – Державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки;
КІУС – Канадський інститут українських студій;
КК УСРР – Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки;
КНС – Комітет незаможних селян;
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України;
Нарком'юст – Народний комісаріат юстиції;
НК РСІ – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції;
обком партії – обласний комітет партії;
райком партії або РПК – районний комітет партії;
ПАТ – приватне акціонерне товариство;
райВНО – районний відділ народної освіти;
РВК – районний виконавчий комітет;
РНК СРСР – Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка;
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади;
ЦК – Центральний комітет;
ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ВСТУП

Запровадження політики суцільної колективізації в 1929 році мало призвести до економічної та соціальної трансформації села. Водночас для її реалізації влада використовувала місцеве населення: надавала необмежені повноваження окремим групам, проводила активну антикуркульську пропаганду, застосовувала репресивні заходи до «підкуркульників» і «саботажників», провокувала насильство та сприяла руйнуванню соціальних зв'язків. У таких умовах, зважаючи також на скорочення чоловічого населення, різним групам селянок довелося адаптуватися до змінної динаміки влади, надважких умов і втрати контролю над своїм життям. Здійснення колективізації та масовий голод спричинили низку викликів, на які жінки реагували по-різному.

Тривала депривація, масове голодування, руйнування традиційних соціальних структур і загроза насильства створили травматичне середовище для психіки. Розуміння механізмів впливу фізіологічної, просторової, комунікативно-інформаційної депривацій на психіку має велике значення для аналізу моделей поведінки селянок під час колективізації й Голодомору 1932-1933 років (далі – Голодомор). Водночас дослідження психології призвідниць насильства дозволяє комплексніше розглянути різноманітний жіночий досвід Голодомору, а також мотивацію, взаємодію жертв і призвідників і владну динаміку між ними. Тому зосередження уваги на психологічному аспекті сприяє кращому розумінню адаптаційних механізмів і стратегій пристосування різних груп жінок до надскладних умов виживання.

Географічні, соціально-економічні¹, культурні відмінності між окремими регіонами Київської області теж були чинником, що впливав на обрання селянками тих чи інших стратегій виживання. Хоча дослідженню

¹ Див. Воловина О., Плохій С., Левчук Н., Рудницький О., Ковбасюк А., Шевчук П. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932-1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. №2. С. 76-116.

колективізації й Голодомору присвячено тисячі наукових й публіцистичних праць, проте гендерний і психологічний аспекти залишаються недостатньо дослідженими, особливо – на локальному рівні, що зумовлює *актуальність* цієї роботи.

Мета – дослідити поведінку селянок Київщини в умовах колективізації і Голодомору (1929-1933). Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

1. охарактеризувати історіографію, джерельну базу й теоретичні підходи дослідження;
2. з'ясувати становище селянок Київщини в 1920-1930-х роках, їхні стратегії виживання й соціальні ролі призвідниць під час колективізації й Голодомору 1932-1933 років;
3. дослідити взаємозв'язок між довготривалою депривацією та виникненням девіантних форм поведінки й реакцію влади на антропофагію.

Предмет – моделі поведінки селянок Київщини в 1929-1933 роках.

Об'єкт – гендерний досвід екстремального насильства селянок в міжвоєнний період.

Про історіографію, джерельну базу та методологію дослідження детальніше йтиметься у відповідних підрозділах I розділу, тому у вступі даємо лише загальну характеристику. **Історіографія дослідження**: в СРСР тематика Голодомору практично до кінця 1980-х років перебувала під грифом «таємно» та замовчувалася, як офіційно не визнавався й сам факт голоду. Однак інформація про нього надходила на Захід спершу через дипломатичні канали, періодичні видання, згодом – емігрантські кола. Діаспорні публікації виникали в умовах Холодної війни, протистояння США й СРСР, відсутності доступу до радянських архівів. Ці фактори впливали на їхню загальну направленість, наративи й репрезентації масового голоду 1932-1933 років. Дослідники наголошували на спільності між злочинами

сталінізму й нацизму та тоталітарній природі обох режимів². Головна увага відводилася емігрантським его-свідченням та спогадам очевидців Голодомору³. З початку 1990-х років, дослідження Голодомору еволюціонували, що супроводжувалося частковою зміною методології, тематики й перспектив.

Зокрема, антропологічний поворот, ознайомлення з доробком феміністських і гендерних студій вплинули на повернення уваги й до гендерних аспектів масового голоду 1932-1933 років. Набули розвитку такі теми, як опір селянок насильницькій колективізації й розкуркуленню (Олена Сапицька, Альона Булгакова, Лінн Віола); стратегії їхнього виживання (Оксана Кісь); зміни соціально-економічного, культурного, правового становища (Булгакова, Сапицька, Олена Новікова, Світлана Маркова, Наталя Земзюліна, Анастасія Лапченко), виклики материнства й деформація традиційних материнських практик (Кісь), соціальні ролі призвідниць мікрорівня (Дарія Маттінглі). Селянки вже не розглядаються лише як пасивні жертви державної політики, а як суб'єкти та історичні агентки. Інша важлива риса деяких сучасних досліджень – використання міждисциплінарних підходів, як-от психологічних (Ольга Бертельсен, Олексій Варипаєв, Андрій Маслюк, Віталій Огієнко, Ірина Скубій), genocide і perpetrators studies (Маттінглі), соціологічних, етнологічних тощо. Однак гендерний досвід голоду на локальному рівні залишається недостатньо дослідженим, а науковці почасти універсалізують досвід селянок, що не враховує його різноманіття й залежність від багатьох факторів. А попри зростання міждисциплінарних досліджень, вони не є надто поширеними.

Джерельна база: опубліковані (збірники документів центральних і місцевих органів влади) та неопубліковані джерела (взяті з ГДА СБУ й ЦДАВО). Матеріали з архівних фондів – кримінальна справа селянки Ганни

² Дитч Й. Поборюючи «Нюрнберзьку історіографію» Голодомору. *Голокост і сучасність*. 2008. №1. С. 11-12.

³ Див. напр. *The black deeds of the Kremlin. A White book*/ed. by S. O. Pidhainy. Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, 1953. 544 p.

Білорус, звинуваченої у канібалізмі й шпигунстві на користь Польщі. Також дописи сількорів і листи селян Шполянського й Володарського районів Київської області у редакцію газети «Колгоспне село» – органу ЦК КП(б)У. У дослідженні використані усноісторичні свідчення: як з опублікованих збірників, так і онлайн-ресурсів (Музею Голодомору та колекції Володимира Маняка).

Методологічна база дослідження: метод критичного аналізу джерел; гендерний, феміністський, інтерсекційний, антропологічний підходи. Ми також використовували методологію студій призвідників масового насильства та геноцидів.

Територіальні рамки дослідження: відповідають Київській області станом на жовтень 1932 року (Додаток 1). У лютому 1932 року створено 5 областей, серед яких Київська була однією з найбільших. До неї входило 100 адміністративно-територіальних одиниць, частини сучасних Житомирської, Чернігівської, Черкаської, Полтавської областей. Але в жовтні 1932 року була створена окрема Чернігівська область, декілька районів Київської області опинилися в Харківській, а з Вінницької – в Київській (тож залишилося 76 адміністративно-територіальних одиниць зі 100)⁴.

Хронологічні рамки дослідження: нижня хронологічна межа – проголошення листопадним пленумом ЦК ВКП(б) курсу на впровадження суцільної колективізації (1929). **Верхня** хронологічна межа – кінець липня-серпня 1933 року, коли розпочався збір нового врожаю та з'явилася можливість купівлі комерційного хліба. Ми виходитимемо за хронологічні рамки для пояснення гендерної політики більшовиків в 1920-1930-х роках.

Структура дипломної роботи зумовлена її метою й завданнями. Вона складається з переліку умовних скорочень, змісту, вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури й додатків.

⁴ Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918-2010 роки. Довідник. Біла Церква, 2012. С. 37-40.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Історіографія Голодомору 1932-1933 років налічує понад 20 000 праць⁵. Серед них такі великі синтєзи як «Жнива скорботи» Роберта Конквеста (1986), «Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927-1933» Людмили Гриневич (2008-2016); 3-томний «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» Станіслава Кульчицького (2013); «Енциклопедія Голодомору» Василя Марочка (2018); «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» Енн Епплбом (2018). Також укладено декілька бібліографічних покажчиків; видано низку монографій і статей Віктора Гудзя, Артема Харченка, Ганни Капустян, Георгія Касьянова, Ярослава Калакури, Миколи Шитюка, Наталії Ісакової, Тетяни Орлової, Ольги Андрієвської та інших дослідників, що проаналізували наявну історіографію й виділили її особливості, динаміку, перспективи подальших досліджень.

Вчені по-різному оцінюють історіографію Голодомору. Наприклад, Ісакова зосереджується на публікаціях, що стосуються причин голоду, його масштабів, правової кваліфікації, особливостей перебігу саме в УСРР. Вона вбачає «завдання» дослідників в «копіткій архівній праці, збиранні письмових свідчень учасників подій, винесенні уроків з історії»⁶. Це вписується в дидактичне та позитивістське розуміння історії й передбачає наявність «громадянської місії» істориків. Дослідниця наголошує, що окремі аспекти Голодомору залишаються невисвітленими, а деякі напрямки є дискусійними, хоча й не вказує, які саме⁷.

⁵ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні. Мелітополь: ФОП Однорог Т., 2019. С. 9

⁶ Ісакова Н. Історіографія проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 145.

⁷ Там само. С. 144.

Харченко підкреслює хронологічну динаміку розвитку історіографії: 2006-2016 – домінування мейнстріму – концепції геноциду, а також акцент на правових суперечках⁸. Водночас у 2006-2010 рр. відбувається активізація досліджень, у тому числі й на Заході. Інтеграція українських науковців у світове дослідницьке поле залишалася недостатньою⁹. Автор виділяє ще декілька особливостей історіографії: практично відсутність компаративістики; моралістичність, замкненість в українському контексті, мінімальне оновлення методологічного інструментарію, недостатня увага до регіональних студій¹⁰.

Касьянов вважає, що творення «канонічної версії Голодомору» було зумовлено політичною кон'юктурою, а історики «дрейфують» між ідеологічним і науковим дискурсами, спираючись головню на позиції представників «тоталітарної школи»¹¹. Ще одна теза Касьянова – неоднозначність розширення дисциплін, представники яких долучаються до аналізу масового голоду 1932-1933 років. Це в деяких випадках посилює віктимний наратив і нарікання, що Голодомор зруйнував традиційну сільську культуру, мораль, традиції¹². Приклад такого підходу простежується в Орлової, що розглядає жінок як «берегинь» моралі українського села¹³. Це виглядає як романтизація селянського способу життя, що була характерно для «народників». Хоча Касьянов вказує, що за останні декілька років дослідження якісно змінилися, Голодомор поступово вписується в контекст гендерних студій, досліджень геноциду, соціальної психології, травми, культурної пам'яті, історії повсякдення тощо¹⁴.

⁸ Харченко А. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. №27. С.210.

⁹ Там само. С. 211.

¹⁰ Там само. С. 201; 210-213.

¹¹ Касьянов Г. Розрита могила: голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті-2000-ні). Харків, 2018. С. 150.

¹² Там само. С. 173.

¹³ Орлова Т. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історіографічний аналіз. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 28. С. 59.

¹⁴ Касьянов Г. Розрита могила: голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті-2000-ні). С. 177.

У західній історіографії академічні дослідження Голодомору відбувалися за підтримки української діаспори, а переломним моментом стало видання «Жнив скорботи» Роберта Конквеста в 1986 році. Наступну велику дискусію серед дослідників викликала монографія Стівена Віткрофта та Роберта Девіса «Роки голоду: радянське сільське господарство, 1931-1933» 2004 року. Нині дослідженням різних аспектів Голодомору займаються Андреа Граціозі, Лінн Віола, Норман Наймарк, Гіроакі Куромія, Роман Сербин, Таня Пентер, Ніколя Верт та інші. У різних частинах світу організовуються наукові конференції. У 2013 році як проєкт КІУС було створено Науково-освітній консорціум Голодомору (НРЕС). Одним з напрямків дослідження є порівняльні студії голодів і голод як імперський/колоніальний інструмент впливу¹⁵. Український науковий інститут Гарвардського університету створив інноваційний проєкт ГІС з візуалізації Голодомору «MAPA Great Famine» – онлайн-атлас веб-карт і аналітичних інструментів, що стосуються таких факторів як смертність від голоду, етнічний склад і адміністративний поділ УСРР, рівень колективізації, плани хлібозаготівель, їхнє виконання по різних регіонах¹⁶.

Щодо перспектив досліджень, то майбутнє студій Голодомору належить децентрації¹⁷ та інтердисциплінарності¹⁸. Загальною тенденцією є «олюднення історії», що пов'язано з антропологічним поворотом, увагою до різноманітного досвіду раніше малодосліджених груп, серед яких жінки. Відбувається перехід з аналізу інституційних чинників до мікрорівня – долі окремої людини в екстремальних умовах життя.

¹⁵ Communism and hunger: the Ukrainian, Chinese, Kazakh, and Soviet famines in comparative perspective/ ed. by A. Graziosi and F. E. Sysyn. Edmonton and Toronto: CIUS Press, 2016. 158 pp.; Special thematic issue “Empire, colonialism, and famine in the nineteenth and twentieth centuries”. *East/West Journal of Ukrainian Studies*. 2021. Vol.8., no 1 (Spring 2021). 274 pp.

¹⁶ The Great Famine project. Harvard University. URL: <https://gis.huri.harvard.edu/great-famine-project> (дата звернення: 13.05.2023).

¹⁷ **Децентрація** - вивчення явища з різних точок зору. Andriewsky O. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2015. Volume II, No. 1. P. 43.

¹⁸ Харченко А. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. С. 211.

Надалі історіографію розглядатимемо за **тематичними блоками**: гендерні аспекти Голодомору, особливості поведінки селян під час колективізації й масового голоду 1932-1933 років, девіантні прояви поведінки селянок, призвідниці Голодомору.

а) Гендерні аспекти Голодомору

Характерною особливістю історіографії до 2010-х років було поодиноке включення гендерних сюжетів у розвідки про становище селянства, вчительства¹⁹ під час колективізації та масового голоду; роль КНС²⁰, комсомолу²¹, партійних органів, «25-тисячників» у здійсненні колективізації. Як зазначає Оксана Кісь, жінки в історіографії представлялися як пасивні об'єкти державної політики, позбавлені агентності, жертви режиму²². За нашими спостереженнями, у таких працях зазвичай не використовувався методологічний доробок гендерних студій/жіночої історії; іноді просто переказувався зміст архівних джерел без теоретичного осмислення.

Намітилася тенденція дослідження руху опору (як пасивних його форм, так і активних) селянок, феномену «бабських бунтів» («волинок»), листів до влади, акцій непокори й відстоювання власних майнових прав²³. Нині чи не

¹⁹ Єфіменко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.*, 2007. Вип. 17. С. 138-161; Булгакова А. Життя та діяльність жінок-освітянок України часів Голодомору 1932-1933 рр. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Історія*, 2011. Вип. 105. С. 4-7; Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства та інтелігенції (1928-1930 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.*, 2007. Вип. 16(1). С. 307-315.

²⁰ Левандовська Е. Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920-1933 рр.). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2013. Вип. 37. С. 118-123.

²¹ Прилуцький В. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928-1933 рр.) Київ: Ін-т історії України НАН, 1999. 61 с. (Історичні зошити); Лисенко О. Діяльність комсомольців як елемент здійснення державного терору під час колективізації сільського господарства. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2018. № 1 (49). С. 119-149.

²² Кісь О. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій: дис... докт. іст. наук: 07.00.05/ Львів, 2017. С. 33.

²³ Булгакова А. В. Офіційні звернення селянок України до вищого партійного керівництва як один з методів боротьби проти розкуркулення. *Актуальні питання вітчизняної та світової історії : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції*, 23-24 квітня 2010 року. Суми, 2010. С. 91-92; Гринько А. Жіночі заворушення як засіб боротьби за

кожна праця, присвячена становищу селянок під час колективізації, містить згадки про опір. Основним дослідженням, на яке покликаються в цьому випадку, є «Селянський бунт в епоху Сталіна: колективізація й культура селянського спротиву» Лінн Віоли. Вона виокремлює гендерний аспект бунту, пов'язуючи його з наступом колективізації у «жіночу» сферу інтересів: домашнє господарство, присадибна ділянка, виховання дітей²⁴.

Серед найбільш досліджених тем особливе місце належить темам соціально-економічного, правового, культурного, політичного становища селянок до і під час масового голоду 1932-1933 років; творення «нової жінки» й політиці «розкріпачення» на селі. У цих напрямках працюють Альона Булгакова, Олена Новікова, Олена Сапицька, Світлана Маркова та інші. Дослідниці приходять до висновку про подвійну природу «розкріпачення» (фактичне «потрійне навантаження» й декларована рівність); штучне стимулювання поділу селянок на категорії залежно від підтримки влади, майнового статусу тощо. Маркова пише, що радянська влада пропагувала для жінок новий соціально-рольовий образ активістки, яка поривала з минулим і повинна була боротися за «світле майбутнє», допомагаючи й підтримуючи владу в її ідеологічно-мобілізаційних кампаніях²⁵.

Історикині наголошують і на «нівелюванні духовної сфери парагромадянського²⁶ сільського суспільства» (Маркова) чи «морально-етичному занепаді» (Сапицька), «духовному аспекті» становища селянок (Булгакова). Вони пояснюють їхню трансформацію свідомості й поведінки

вживання дітей у 1932-33 (на матеріалах Поділля). *Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки*, 2009. Вип. 3. С. 370-375; Хмельницька Л. Роль та місце українських селянок у роки колективізації та під час Голодомору 1932-1933 рр. *Наукові записки НПУ ім. Драгоманова. Історичні науки*, 2013. Вип. 113. С. 237-242.

²⁴ Виола Л. *Крестьянский бунт в эпоху Сталина: коллективизация и культура крестьянского сопротивления/ пер. с англ. А. В. Бардина. Москва, 2010. С. 221-223.*

²⁵ Маркова С. *Суспільно-політичні зміни в українському селі в контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.): дис...доктор іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 302-305.*

²⁶ Визначення там само. С. 58.

утилітарними потребами радянської влади чи відмовою від «традиційної культури». Водночас дослідниці підкреслюють вплив голоду на поведінку, проте детально ці тези не розробляють. Увага до занепаду «традиційної» культури під час Голодомору має під собою підстави. Однак, іноді це лише констатація без глибших пояснень змісту цієї «традиційності», ніби вона є чимось сталим і незмінним в часі та неодмінно «еталонним» щодо комуністичних «ворожих» цінностей.

Кісь досліджує жіночі стратегії виживання. Вона виокремлює активний і пасивний спротив, продаж і обмін жіночого майна на харчі, відмову від звичних материнських практик; використання тіла як ресурсу, функціонування каналів взаємодопомоги. Дослідниця послуговується аналітичною категорією «дієздатності» для підкреслення ролі жіночої суб'єктності й агентності в екстремальних умовах. Також Кісь вивчає особливості жіночої пам'яті про трагедію, вплив і прояви історичної травми в наративах вцілілих жінок²⁷.

Важливою віхою в гендерних дослідженнях Голодомору стало видання збірника «Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці»²⁸. Цінними для нашого дослідження є статті Дарії Маттінглі та Ольги Бертельсен, що стосуються жінок-призвідниць і трансформацій жіночої психіки в місцях масового голодування.

б) Особливості поведінки селян в умовах колективізації й Голодомору

Дослідження даної проблеми є одним з прикладів міждисциплінарного підходу в студіях Голодомору. Явище масового голоду потребує

²⁷ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. URL: <https://uamoderna.com/md/216-216> (дата звернення: 10.11.2022)

²⁸ Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці: матеріали Другого симпозиуму з нагоди 85-х роковин Голодомору-геноциду. 5 жовтня 2018. Каліфорнійський штатовий університет, Фресно. Київ: ВД "Києво-Могилянська академія", 2019. 151 с. У назві відчутний вплив категоризації Рауля Хільберга, а частина автор(ок) статей послуговується теоретичним доробком genocide studies і міждисциплінарними методологіями.

психологічного осмислення та аналізу, що сприятиме глибшому розумінню впливу психотравмуючих переживань і довготривалої депривації на психіку й поведінку людини.

Андрій Маслюк, доктор психологічних наук, досліджує особливості переживання довготривалої депривації²⁹, подолання критичних життєвих ситуацій³⁰, зміни свідомості в лімінальному (межовому) стані³¹. Він стверджує про багатоаспектність психотравмуючих чинників під час Голодомору: **комунікативно-інформаційного** (сенсорна ізоляція, обмеження доступу до інформації), **фізіологічного** (харчового), **просторового** (існування в замкненому просторі, репресивний механізм «чорних дошок»), **духовного** (руйнування важливих для індивіда цінностей) та **традиційного** (порушення традиційної картини світу й канонів поведінки).

Олексій Варипасєв вважає, що людина повноцінно існує й функціонує, коли задовольняє комплекс своїх потреб, однією з основних є харчова. Головною тезою автора є те, що в тоталітарній державі їжа стає важливим інструментом впливу на людину, який використовується для упокорення незадоволених громадян й перетворення їх на лояльних³².

Ірина Скубій та Ребекка Манлей досліджують вплив голоду на харчову поведінку й етику та соціальні норми. Вони вважають, що поріг відрази до певних продуктів в екстремальні часи зсувається, а це призводить до

²⁹ **Депривація** – психічний стан людини, що виникає внаслідок життєвих ситуацій, у яких суб'єкт не має можливості для задоволення життєвих потреб протягом тривалого часу. **Джерело:** Маслюк А. Історико-психологічна реконструкція особливостей переживання людиною довготривалої депривації. *Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України*. Київ, 2012. С. 87-88.

³⁰ Маслюк А. Особливості подолання людиною критичних життєвих ситуацій. *Науковий вісник НУБІП. Педагогіка, психологія, філософія*. Київ, 2015. Вип. 220. С. 276-283.

³¹ Маслюк А. Проблема самосвідомості в лімінальному стані (на матеріалах самозвітів жертв голодомору). *Персонал*. 2007. № 2. С. 8-12.

³² Варипасєв О. Потреба в їжі як вітальна: фізіологічні та соціальні аспекти проблематики голоду. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави*: 18 жовт. 2018 р. Харків, 2018. С. 74-76.

споживання сурогатів і їжі, яка у звичайний час є культурним табу³³. Інший висновок дослідниць – сенсорні й емоційні переживання довготривалого голодування залишають сліди в пам'яті вцілілих і трансформуються в яскраві спогади про пережитий травматичний досвід³⁴.

Дослідники, що вивчають вплив голоду на поведінку й емоційний стан селян, здебільшого посилаються на працю Питирима Сорокіна³⁵ (1975, Флорида). Вона є осмисленням масового голоду 1921-1923 років³⁶, була піддана цензурі й лише наприкінці ХХ-початку ХХІ століття опублікована повністю. Висновки Сорокіна є актуальними й при аналізі наступного голоду – Голодомору 1932-1933 років.

Тож, оцінюючи історіографію щодо впливу психотравмуючих чинників на поведінку селян під час масового голоду, можна відмітити збільшення міждисциплінарних напрацювань (особливо історико-психологічних), однак це не є мейнстримом. До того ж, автори надають перевагу теорії й не завжди враховують історичний контекст і зовсім не враховують гендерний фактор.

в) Девіантні³⁷ прояви поведінки селянок

Серед девіантних проявів під час Голодомору нами звернено увагу на канібалізм, некрофагію та (не)деформацію традиційних материнських практик, оскільки ці приклади мають гендерне забарвлення. Їх досліджують Оксана Кісь, Ольга Бертельсен, Василь Марочко.

Марочко, спираючись на аналітичні довідки обласних відділів ДПУ та кримінальні справи канібалів, вивчає «географію та обставини людоїдства». Він приходять до висновку, що найбільше кримінальних справ з канібалізму

³³ Skubii I., Manley R. "We Did Not Shrink from Eating Carrion" Food Disgust and Early Soviet Famines. *Cultural Approaches to Disgust and the Visceral*. Oxford, 2022. P. 120.

³⁴ Ibid. P. 128-129.

³⁵ Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. Москва, 2003. 684 с.

³⁶ Сорокін разом з Бехтеревим і Павловим проводив польове дослідження в найбільш постраждалих районах.

³⁷ Девіантна поведінка - поведінка, що не відповідає поширеним у певному суспільстві чи групі цінностям, нормам, правилам, стереотипам, очікуванням. **Джерело:** Гишинский Я. Девиантология. Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб, 2004. С. 6.

завели в Київській області, де окремі випадки спостерігалися вже в 1932 році, але взимку та весною 1933 явище набуло масового характеру³⁸. Дослідник без додаткових пояснень констатує, що до людоїдства найчастіше вдавалися жінки (що підтверджується й іншими джерелами, такими як усноісторичні свідчення) під впливом «голодного психозу», але вони робили це з «усвідомленням гріховності своїх дій»³⁹.

Таку думку спростовує Кісь, головно використовуючи усні наративи та напрацювання вчених щодо змін психіки та поведінки в умовах тривалого голодування. Історикиня висновує, що людина в психотичному стані не може усвідомити своїх дій та їхніх наслідків, є неосудною і недієздатною⁴⁰. Кісь звертає увагу на долю матерів та дітей під час Голодомору, адже перед жінками поставав нелегкий вибір: врятуватися самій чи пожертвувати життям заради дитини. Актуалізувалися сценарії, коли материнські почуття й нормативні практики руйнувалися під впливом голоду. Матері могли залишати дітей напризволяще, відбирати в них їжу, прирікати на голодну смерть⁴¹.

Ольга Бертельсен погоджується, що тривале позбавлення жінок їжі сприяло виникненню психопатологічних станів. Однак авторка пояснює їх переважно з біологічної перспективи. Бертельсен вважає, що внаслідок тривалого голодування в селянок виник новий тип самоідентифікації – «дефісна» (роздвоєна) самосвідомість⁴². Однак сумнівним виглядає висновок дослідниці про канібалізм як «стратегію»⁴³ виживання й свідомий вибір

³⁸ Марочко В. Канібалізм в роки Голодомору. *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ, 2003. С. 574.

³⁹ Там само. С. 571.

⁴⁰ Кісь О. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій: дис... докт. іст. наук. Львів, 2017. С. 157-158.

⁴¹ Там само. С.143-144.; Kis O. Women's experience of the Holodomor: challenges and ambiguities of motherhood. *Journal of genocide research*. 2021, Vol. 23 (4). P. 527-546.

⁴² Бертельсен О. Жінки в місцях масового голодування: Україна, 1932-1933 роки. *Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці: матеріали Другого симпозиуму з нагоди 85-х роковин Голодомору-геноциду*. Київ, 2019. С. 44.

⁴³ Саме свідомо обрану.

жінками «подвійної» (злочинної) ідентичності, що вони обґрунтовували її як відповідь на державне насильство⁴⁴. Бертельсен докладно не аналізує ані архівні джерела, ані усноісторичні свідчення, що робить її аргументацію не надто переконливою.

г) Призвідники Голодомору

Проблема місцевих призвідників у вітчизняній історіографії не стала окремим предметом дослідження. Термін «призвідник» не є загальноживаним в історичних працях, автори яких звертають увагу на винуватців масового голоду 1932-1933 років на макрорівні (Сталіна, В'ячеслава Молотова, Лазаря Кагановича, Менделя Хатаєвича, Станіслава Косіора, Павла Постишева тощо)⁴⁵. Найчастіше про призвідників («активістів») пишуть в контексті історії інституцій, до яких ті належали (КНС, комсомол, партійні органи, правління колгоспів тощо) або як про «маргінальні, декласовані елементи» села.

Степан Дровозюк визначає тип «активіста» як представника тоталітарної доби, визнає неоднорідність «ментально-духовних ознак» селянства й непродуктивність поширення на «селянську масу» однозначних характеристик⁴⁶. Дослідник стверджує про необхідність встановлення складу активів, динаміку їхнього створення й відбору членів за низкою параметрів (соціальний і майновий стан, вік, світогляд, рівень освіти, прояви поведінки в різних ситуаціях)⁴⁷. Водночас автор виокремлює два типи активістів: перший – садист, йому притаманна жорстокість, винахідливість у методах приниження людської гідності; інший – «гуманіст», до якого негативно

⁴⁴ Кісь О. Рец. на Жінки й Голодомор-геноцид: жертви, потерпілі, призвідниці: Матеріали II симпозиуму, присвяченого 85-й річниці Голодомору-геноциду, 5 жовтня 2018 р. *Український історичний журнал*. 2020. Число 6. С. 217.

⁴⁵ Прикладом іншого підходу є укладений Ніколя Вертом, Валерієм Васильєвим і Сергієм Кокіним збірник документів і матеріалів - Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932-1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів і матеріалів. Київ, 2013, 444 с.

⁴⁶ Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20-30-х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. № 9. С. 360.

⁴⁷ Там само. С. 369.

ставилися в активістському середовищі через відсутність «більшовицької твердості»⁴⁸. Олена Лисенко також досліджує поведінку сільських активістів під час проведення колективізації та назагал погоджується з висновками Дровозюка⁴⁹.

Натомість Дарія Маттінглі зазначає, що більшість призвідників на місцях були «звичайними людьми», які в екстремальних умовах з банальних причин ставали учасниками масового насильства⁵⁰. Вона детально розглядає мотивацію призвідників, застосовуючи криміналістичну класифікацію Алет Сьолерс, а також виокремлює гендерний аспект – ролі жінок-призвідниць, зважаючи на їхню інституційну належність. Маттінглі у своїх працях використовує напрацювання студій призвідників та геноциду, case studies та вдається до мікроісторичного аналізу. Завдяки цьому її робота вписується в ширші методологічні рамки, а проблема призвідників набуває нової інтерпретації.

Отже, останнє десятиліття в студіях Голодомору позначилося якісним оновленням і кількісним зростанням дослідницьких праць щодо тем, які раніше були висвітлені недостатньо. Однак загальні проблеми залишаються й нині: застосування нового методологічного інструментарію, як і міждисциплінарні дослідження, так і не стали домінантними. Окремі теми гендерної історії залишаються недостатньо висвітленими. У міждисциплінарному доробку не завжди враховано гендерний фактор, у гендерному – простежується акцент на феномені опору селянок, деяке прагнення до універсалізації жіночого досвіду, слабе представлення локальних факторів.

⁴⁸ Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932—1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. 2007. № 34. С. 77-78.

⁴⁹ Лисенко О. Типологія поведінки сільських активістів у контексті здійснення суцільної колективізації сільського господарства в Україні (початок 1930-х рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2010. Вип. 36. С. 189-203.

⁵⁰ Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони - українські призвідниці Голодомору? URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> (дата звернення: 13. 11. 2022).

1. 2. Джерельна база

Джерельна база дипломної роботи представлена як опублікованими, так і неопублікованими архівними матеріалами, а також усноісторичними свідченнями. *Серед опублікованих:*

а) *збірники документів центральних, місцевих, галузевих державних архівів*. Як зазначає Геннадій Боряк, уся архівна спадщина Голодомору складає 70 000-80 000 документів, які зосереджені в близько 2000 українських і світових архівних фондів й колекцій. Документальні видання (станом на 2009 рік) містять приблизно 5000 архівних документів, що становить 6-7% від їхньої загальної кількості⁵¹. Ми використовуємо 6 збірників документів⁵².

Руслан Пиріг пропонує таку класифікацію архівного матеріалу (за походженням): вищих союзних органів влади й управління, республіканських органів влади й управління, місцевих партійних і радянських органів; закордонних дипломатичних установ, політичних і громадських організацій, преси; щоденники, листи, заяви, скарги громадян⁵³. За видами документи можна поділити на нормативно-розпорядчі (накази, інструкції, розпорядження, постанови, директивні листи, циркуляри, резолюції), інформаційні (телеграми, доповідні записки, інформації органів державної безпеки, прокуратури, юстиції; листи, заяви, скарги та матеріали реагування на них; листи та звіти уповноважених ЦК КП(б)У, повідомлення, зведення, доповіді; офіційні й особисті звернення секретарів обкомів КП(б)У до вищих

⁵¹ Boriak H. Sources for the study of Great famine in Ukraine. Cambridge, MA: Ukrainian studies fund, 2009. P. 16-17.

⁵² «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990), «Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів» (1992), «Голод 1932-1933 років на Черкащині. Документи та матеріали» (2002), «Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи та матеріали» (2007), «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД» (2007), «Голодомор 1932-1933 років: злочин влади – трагедія народу. Документи і матеріали» (2008).

⁵³ Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали/упоряд. Р. Пиріг. Київ, 2007. С. 7.

партійних органів), оперативні (спецдонесення, записки на прямий дріт тощо) та статистичні (довідки, дані, зведення)⁵⁴.

Особливу увагу в контексті досліджуваної тематики привертають інформаційні та оперативні джерела. Ці документи дають можливість прослідкувати в хронологічній перспективі вплив довготривалої депривації на поведінку селянок, її екстремальні прояви, виникнення психопатологічних станів; реакцію й інтерпретацію органами влади цих явищ; впровадження суцільної колективізації і політики розкуркулення, а також різноманіття поведінкових стратегій представників керівних структур на місцях.

Попри значний масив документальних джерел вже введених до обігу, залишаються лакуни та упущення: хронологічний акцент на 1932-1933 роках, недостатня увага до матеріалів обласного й районного рівнів, видова однотипність⁵⁵, вибірковість у підборі джерел⁵⁶. Як зазначає Джеймс Мейс, архівний документ відображає те, як його автор(к)а розуміли (або повинні були розуміти) певні процеси⁵⁷, а це своєю чергою залежало від досвіду, належності до владних інституцій, фахового рівня тощо. Лінн Віола пише в контексті аналізу звітів органів безпеки не лише про заідеологізованість «сталінської семантики», але й про стандартизованість форми документів, структуру яких визначав центр⁵⁸. Окрім цього, постає питання про початкових спостерігачів, компіляторів, інформаторів, які нерідко були місцевими жителями, втягнутими як в «малу» політику села, колективу, так і в ширший «політичний світ сталінізму»⁵⁹. Тож, за твердженням Кароліни

⁵⁴ Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали. С. 19.

⁵⁵ Наприклад, відсутній такий вид джерел як кримінальні справи, зокрема на канібал(ок), та матеріали місцевої преси.

⁵⁶ Дозволяють висвітлити насамперед політичну історію голоду й «довести» навмисність і злочинність намірів вищої політичної влади в організації масового голоду. З іншого боку, радянські збірники документів також характеризуються вибірковістю й заідеологізованістю, слугують підтримці панівного історичного дискурсу.

⁵⁷ Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів. Київ, 2021. С. 44, 96.

⁵⁸ Віола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола/авториз. пер. з англ. В. Васильєва. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* (Збірник статей). Випуск 31. Київ, 2005. С. 14.

⁵⁹ Там само. С. 12.

Козюри, викликом при роботі з такими джерелами є те, що вони були частиною «складних бюрократичних розмов» й піддавалися «дискурсивному очищенню» (використання евфемізмів, ретельно підібраних формулювань, уникання терміну «голод» тощо)⁶⁰.

Серед неопублікованих джерел ми використовуємо архівно-кримінальну справу селянки Ганни Білорус (справа 75501-фп), звинуваченої у шпигунстві на користь Польщі та канібалізмі. Вона взята з фонду 6 ГДА СБУ – Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Це джерело демонструє зв'язок між політичними обвинуваченнями, що були пов'язані із загальним ідеологічним контекстом початку 1930-х років, і кримінальним звинуваченням у антропофагії; роль ДПУ у розслідуванні подібних випадків. Також нами використано матеріали 388 фонду ЦДАВО: Видавництва Всеукраїнської селянської газети «Колгоспне село» - органу ЦК КП(б)У, а саме дописи сількорів і листи громадян Шполянського й Володарського районів до редакції газети. Матеріали свідчать про ті нагальні проблеми, які турбували селян в 1932-1933 роках, а також критику сількорами діяльності місцевих органів влади, колгоспу, комсомольців, активізацію «ударницької» роботи окремих бригад (у тому числі й жіночих).

б) *усноісторичні джерела*: головною їх перевагою є відбиття суб'єктивного й персоналізованого досвіду. З їхньою допомогою ми можемо зрозуміти емоційний стан, ставлення респондентів до окремих осіб, явищ, подій. Суб'єктивність водночас є й перешкодою, однак вона притаманна так само й архівним джерелам. Важливо, що історія не тотожна пам'яті, яка є змінною та вибірковою, а інтерв'юер(ка) є співтворцем усного джерела. Також пам'ять – продукт соціалізації, результат участі в комунікативних процесах. Орієнтири для неї визначає суспільство. Індивід реконструює минуле як член певної групи, яка задає «рамки» спогадів. За Морісом

⁶⁰ Koziura K. Holodomor and the double logic of soviet archives. URL: <https://jordanrussiacenter.org/news/holodomor-and-the-double-logic-of-soviet-archives/#.YlaCx35BziU> (дата звернення: 23.02.2023).

Гальббаксом, людина набуває, відтворює в пам'яті, локалізує їх в суспільстві. Індивід у процесі пригадування приймає точку зору групи, але й пам'ять групи здійснюється та проявляється через пам'ять індивідів⁶¹. Відповідно, на спогади впливає як контекст пригадування, попередній досвід(и) проговорювання, травматичний досвід, так і суспільні комеморативні практики, політика пам'яті, особливості й обмеження запитальника тощо.

Ми використовуємо 18 опублікованих збірок спогадів⁶². Необхідність аналізу такої кількості матеріалу пояснюється тим, що попри деяку тематичну однотипність свідчень, інформація про гендерні аспекти (зокрема, питання призвідниць на локальному рівні) в них обмежена⁶³.

У роботі для аналізу усноїсторичних свідчень послуговуємося реконструктивним методом. Водночас ми також звертаємо увагу на особливості пригадування та особисті інтерпретації респондент(к)ами таких травматичних явищ як канібалізм, трупоїдство, насильство під час реквізицій майна тощо, а також особливості (гендерно марковані) презентації призвідниць в оповідях. Реконструктивний перехресний аналіз полягає у використанні тематичних або біографічних інтерв'ю для відтворення конкретної ситуації, середовища, щоб дослідити зміну соціального контексту або його елементів. Дані з інтерв'ю «зв'язуються» з іншими джерелами

⁶¹ Хальббакс М. Соціальний рамки пам'яті/пер. с фр. и вступ. статья С. Зенкина. Москва, 2007. С. 28-30.

⁶² «33-й: голод. Народна книга-меморіал» (1991, упорядники – публіцисти Володимир Маняк та Лідія Коваленко), «Голодовка. 1932-1933 роки на Переяславщині. Свідчення» (2000, упорядники – Юрій Авраменко, В'ячеслав Гнатюк), 10 томів «Український голокост. 1932-1933: свідчення тих, хто вижив» (2004-2010, упорядник – о. Юрій Мицик); «Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках» (2007, упорядник – Валентина Борисенко), «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні» (2008, Київська, Черкаська, Житомирська області); додаток до обласного тому Національної книги пам'яті – «Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині» (2009, упорядник – Анатолій Гай), «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення» (2 томи).

⁶³ Детальнішу узагальнену характеристику збірників та характерні риси спогадів свідків Голодомору див. нашу роботу: Бернадська А. Трансформація поведінки селянок Київщини у 1929-1933 рр. (за усноїсторичними свідченнями). Київ, 2022. С. 15-19.

(перехресність)⁶⁴. На вибір цього методу вплинуло те, що більшість наявних свідчень є неповно представленими (найчастіше маємо справу з вирваними з контексту уривками), підданими редакторським правкам; тематично обмеженими запитальником.

Під час подій Голодомору більшість респондентів були дітьми або молодими людьми, що є певним обмеженням у використанні їхніх свідчень. Однак дослідники зазначають, що якість, глибина та яскравість пам'яті про певний досвід залежать від кодування, що відбулося в певний час і обставин пригадування. Тобто, люди різного віку пам'ятають про те, що мало для них найбільше значення, а також рутину⁶⁵. Ще однією особливістю наративів свідків є те, що в них проявляються інтелектуальні й емоційні наслідки травми. Кісь зазначає про такі з них як нездатність розповідати, емоційне відчуження (заціпеніння); спогади у формі застиглих образів подій («пам'ять-спалах», «напосідні образи»), а не цілісного наративу; постійне повернення жахливих сцен у вигляді звукових і візуальних образів, вживання слів «страх», «жах» при згадці про драматичні епізоди руйнування звичного життя внаслідок Голодомору 1932-1933 років⁶⁶.

в) *онлайн-ресурси*⁶⁷

«Колекція Маняка» - листи, що надсилалися свідками масового голоду 1932-1933 років публіцистам Володимиру Маняку та його дружині Лідії в 1988-1989 роках на публічний заклик в газетах «Літературна Україна» й «Сільські вісті» «долучити спогади до Народної книги-меморіалу» (вийшла

⁶⁴ Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках. URL: <https://uamoderna.com/md/grinchenko-rebrova-romanova-oh> (дата звернення: 23.02.2023)

⁶⁵ 1933: «І чого ви ще живі?»; упоряд. Т. Боряк. Київ, 2016. С. 44-45.

⁶⁶ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У *пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. Харків, 2010. С. 181-185.

⁶⁷ Їх існує більше, однак не всі будуть нами використані, наприклад, інтерв'ю проєкту Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920-1930-х рр.» або матеріали проєкту «Share the Story» by UCRDC.

друком в 1991 році)⁶⁸. До неї увійшло близько 1000 спогадів з 6000 надісланих матеріалів. Доля всієї колекції невідома. Але оригінали близько 700 листів Маняки передали Володимирі Бойчуку (франко-український історик), а він передав їх до НРЕС⁶⁹. Зараз частина цих матеріалів (скани 229 листів) зберігається в базі даних на сайті НРЕС у вільному доступі. Також є можливість скористатися пошуком (іменним, географічним, мовним). Адміністративно-територіальний поділ – станом на кінець 1980-х років. Листів, у яких оповідається про події суцільної колективізації, розкуркулення й масового голоду 1932-1933 років у Київській області (за адміністративно-територіальним поділом жовтня 1932 року) – 74, що складає 32,31%.

Перевагами колекції є те, що листи подані повністю, без редакторського втручання; написані в період, коли вплив рамок політики пам'яті й публічного дискурсу був незначним; матеріали не обмежуються темою голоду чи питаннями, піднятими в газетних закликах⁷⁰. Зазвичай автор(к)и листів писали про найбільш пам'ятні аспекти власного досвіду масового голоду. Ольга Клименко виокремлює важливі для респондентів теми, які отримали широке висвітлення: репресії стосовно керівників і рядових колгоспників; рівень смертності у власній родині й місцевості; згадки імен/історій жертв і «призвідників» (наприклад, йдеться про подальшу долю останніх, зокрема під час Другої світової війни та опісля; стратегії їхньої поведінки); стратегії виживання, вплив голоду на особистому й сільському рівнях; порівняння голоду та його наслідків з іншими подіями життя респондентів; осмислення особистої й колективної травми⁷¹.

⁶⁸ Klymenko O. History as a narrative of the people: the Maniak collection as a source for the social and cultural history of the Holodomor. *Україна модерна*. № 30/2021. Документування Голодомору 1932-1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу. Р. 81.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid. Pp. 84-85.

⁷¹ Ibid. Pp. 92-93; 117.

Однією зі складових ГІС проєкту «Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду»⁷² Національного музею Голодомору-геноциду є свідчення очевидців. Вони поділяються на такі рубрики: «Голодомор: мозаїка історії. Експедиції 2020-2021» (240 свідчень), «Масовий штучний голод 1921-1923» (1 свідчення), «Голодомор-геноцид 1932-1933» (847 свідчень) і «Масовий штучний голод 1946-1947» (92 свідчення). Пошукова система є розгалуженою, адже надає можливість пошуку за ключовими словами та медіаматеріалами (включає відео/аудіосвідчення). Однак географічний пошук здійснюється згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Якість матеріалів також неоднакова: наприклад, у «Голодомор: мозаїка історії» маємо тематичні структуровані інтерв'ю (транскрипти й відеозаписи). Натомість в частині «Голодомор-геноцид 1932-1933» розміщені як уривки з інтерв'ю, зібраних в середині 2000-х років (наприклад, 2008 року для фільму «Живі», передані режисером-документалістом Сергієм Буковським; чи записані регіональними дирекціями ПАТ «Національна суспільна телерадіокомпанія України»), так і «вирвані» з контексту фрагменти відповідей респондентів на окремі запитання інтерв'юєрів (іноді не вказано, хто і коли записав розмову). Інша проблема – обмеженість запитальника, а також іноді відсутність додаткових уточнювальних запитань з боку інтерв'юєра (тобто, йдеться про структуровані інтерв'ю, що є не надто інформативними⁷³)

⁷² Передбачає створення інтерактивної мапи на основі свідчень очевидців і архівних матеріалів.

⁷³ Див. приклади: Інтерв'ю з Орел Катериною Іванівною від 5 жовтня 2005 року; с. Хацьки Черкаського району Черкаської області. Записала Гуменюк Катерина Василівна. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/orel-kateryna-ivaniivna-1927-r-n/> (дата звернення: 25.02.2023); Інтерв'ю з Мартинюк Ольгою Дмитрівною від 30 вересня 2005 року; м. Сміла Черкаської області. Записав Луценко Віталій Олегович. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/martynyuk-olga-dmytrivna-1910-r-n/> (дата звернення: 25.02.2023).

1. 3. Теоретичні підходи дослідження

Обрані нами теоретичні підходи різноманітні й пов'язані з низкою галузей гуманітарного знання: соціальною психологією, соціологією, філософією. Такий вибір зумовлений міждисциплінарністю й антропологічною орієнтацією дослідження. У своїй роботі ми послуговуємося гендерним/феміністським підходом, а також доробком студій призвідників (perpetrator studies).

а) *Гендерний і феміністський підходи*. Становлення жіночої історії як окремого напрямку відбувалося з початку 1970-х років в контексті ширшого жіночого руху (так звана «друга хвиля фемінізму»⁷⁴), який потребував herstory. Відповідно, жіноча історія від початку була як політичним, так і науковим проектом, що згодом спричинило її критику. Дослідниці – феміністки наголошували на таких питаннях як механізми та форми дискримінації жінок в різних історико-культурних контекстах, «невидимість» жінок в історії (андроцентризм історичної науки та джерельної бази); функціонування, форми та різновиди «патріархальної системи» й історизація патріархату(ів) як організаційного принципу формування та підтримання ієрархій⁷⁵.

Окреслимо важливість феміністського підходу для нашого дослідження. По-перше, критика віктимізації жіночого досвіду та наголос на різних проявах дієздатності (agency), коли жінки розглядаються як активні, дієві суб'єкти й агентки змін⁷⁶. Однак варто пам'ятати, що жінки одночасно були як жертвами, так і дієвицями. «Дієздатність» варто сприймати як історичну категорію і враховувати її комплексність і різноманіття елементів⁷⁷. Лінн Томас пропонує переосмислити агентність: 1) звернувши увагу на численні

⁷⁴ Критику концепції «хвиль» фемінізму див. Laughlin K. A., Gallagher J., Cobble D. S., Nadasen E.B.P., Gilmore S., & Zarnow L. Is It Time to Jump Ship? Historians Rethink the Waves Metaphor. *Feminist Formations*. 2010. 22(1). Pp. 76–135.

⁷⁵ Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159-172.

⁷⁶ Там само. С. 170-171.

⁷⁷ Кісь О. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій. С. 87.

мотиви, які лежать в основі «значущих дій», що знаходяться поза раціональним розрахунком і сформульованими намірами (колективні фантазії, психічні бажання, боротьба за виживання); 2) розглянувши її як історичну концепцію, яку люди в минулому визначали та застосовували по-іншому, а іноді й дезорієнтуючим чином. Це дозволяє дослідникам вийти за межі аргументу про свободу дії й створити більш переконливі та менш передбачувані історії⁷⁸.

По-друге, за Гердою Лернер предметним полем жіночої історії визначається жіночий досвід, стратегії та практики у всіх сферах людської життєдіяльності⁷⁹, а нас цікавлять досвіди селянок під час колективізації й масового голоду. Водночас генералізація поняття «жінки» некоректна, а теза про універсальний «жіночий досвід» - хибна. Тому ми вважаємо релевантним застосування інтерсекційного підходу.

Вперше термін «інтерсекційність» використала юристка й феміністка Кімберлі Креншоу у 1989 році в контексті дискусії стосовно соціальної маргіналізації расованих жінок. Їхній життєвий досвід зумовлювався гендерною, расовою і класовою належністю (і їхніми перетинами). Тобто, йдеться про «багатовимірність різноманітного життєвого досвіду маргіналізованих суб'єктів»⁸⁰. Визнається безліч гендерних позицій, оскільки гендерні ієрархії пов'язані з іншими соціальними ієрархіями (расовими, етнічними, класовими, релігійними, віковими тощо)⁸¹. Інтерсекційний підхід є аналітичним інструментом, який дозволяє позначити масу взаємопов'язаних і комплексно дієвих владних механізмів. Вони пронизують багатовимірний соціальний простір і визначають соціальну позицію індивідів й груп (особливо тих, що перебувають в пригнобленому становищі)⁸².

⁷⁸ Thomas L. M. Historicising Agency. *Gender & History*. 2016. 28(2). P. 335.

⁷⁹ Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології.. С. 160.

⁸⁰ Темкина А.А., Здравомыслова Е.А. Интерсекциональный поворот в гендерных исследованиях. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2017. №20(5). С. 20-21.

⁸¹ Там же. С. 17.

⁸² Там же. С. 19, 31.

Розрізняють універсальні осі влади та підпорядкування (гендер, вік, етнічність і класова належність) та такі, що мають ключові значення в конкретному контексті (кастовий поділ чи колоніальне панування)⁸³.

У нашому дослідженні ми звертаємо увагу на досвіди різних груп селянок і їхню вразливість, яка залежала не лише від гендерного чинника, але й від соціального статусу, віку, етнічності, (не)належності до владних інституцій. Визнаємо негомогенність інтересів жінок, частина з яких з різних причин і в різних обставинах підтримувала систему та ідеологію, що заохочувала до насилля, зокрема й до «ворожих» жінок. Попри певні привілеї від влади, призвідниці залишалися вразливими до фізичного, сексуального насилля тощо з боку інших мешканців села, адже своєю поведінкою підважували нормативні гендерні очікування. З іншого боку, владний дисбаланс, наприклад, за гендерною ознакою, існував і всередині груп призвідників.

Щодо гендерного підходу, то одна з чільних його представниць Джоан Скотт у своїй статті «Гендер: корисна категорія історичного аналізу» (1986) запропонувала «гендерну експертизу» для 4 «підсистем»: 1) комплексу культурних символів і образів, що характеризують «чоловіка» й «жінку» (гендерні стереотипи); 2) комплексу нормативних тверджень: наукових, релігійних, педагогічних, політичних тощо (гендерні норми); 3) комплексу соціальних інститутів й організацій, що беруть участь у формуванні гендеру; 4) проблем самовираження, самосвідомості, суб'єктивного самосприйняття (гендерна ідентичність)⁸⁴.

Предметом гендерної історії є процес становлення й функціонування системи відносин і взаємодій, які розшаровують суспільство за ознакою

⁸³ Темкина А.А., Здравомыслова Е.А. Интерсекциональный поворот в гендерных исследованиях. С. 28.

⁸⁴ Цит. за: Пушкарьова Н. Від «жіночих студій до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Львів, 2003. С. 16.

статі; уявлення про «чоловіче» й «жіноче» як категорії соціального ієрархічного порядку⁸⁵.

У нашій роботі ми розглядаємо відтворення комплексу уявлень про «жіноче» (нормативну поведінку, ролі, риси характеру, зовнішній вигляд тощо) в наративах свідків Голодомору – гендерні стереотипи й відповідність нормативним уявленням, що панували в традиційній селянській спільноті першої третини ХХ ст.

б) *Студії призвідників масового насильства й геноцидів*

Студії призвідників активно використовуються в дослідженнях Голокосту⁸⁶, руандійського, камбоджійського, вірменського геноцидів. У застосунку до радянської історії як доробок студій, так і сам термін «призвідник(ця)», за окремими винятками, не є надто поширеними.

Лінн Віола зазначає, що в історіографії сталінського СРСР термін «призвідник» не використовувався, зокрема й через небажання шукати, окрім Сталіна та вузького кола його поплічників, інших відповідальних за тогочасні злочини. Це вписувалося в розгляд («тоталітарна школа») радянського суспільства «згори донизу», коли все суспільство сприймалося як пасивне й пригнічене терором⁸⁷. Дослідниця наголошує на складності визначення категорії «призвідник», зважаючи, наприклад, на існування «сірих зон». Це означає розмитість, нестабільність в часі й динамічність статусів «жертви» й «призвідника»: у сталінському контексті внутрішній ворог міг бути ким завгодно (навіть вчорашнім агентом влади) й визначався довільно. Натомість поведінка призвідників не може детермінуватися лише належністю до певної інституції, яка відповідала за здійснення насильницької політики⁸⁸. Також їхня поведінка й ролі змінювалися з часом, а «жертви»,

⁸⁵ Пушкарьова Н. Від «жіночих студій до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії. С. 32.

⁸⁶ Саме поняття походить з історіографії Голокосту – відомої монографії Рауля Хільберга «The Destruction of the European Jews» (1961)

⁸⁷ Viola L. The question of the perpetrator in soviet history. *Slavic review*. 2013. 72., no. 1. P. 1.

⁸⁸ Ibid. P. 10.

«призвідники» й «свідки» могли змінювати ролі на протилежні залежно від конкретної ситуації.

Віола пропонує підходити до питання «призвідництва» з декількох перспектив: враховуючи 1) множинність мотивацій (ідеологічна, страх, нажива, кар'єризм, опортунізм, фактор «соціалістичного змагання»)⁸⁹; 2) структурні сили, що слугували для охоплення й уможливлення насильницьких дій («екосистема насильства»), врахування чинника «спускового гачка», що надходив зверху і «кумулятивної радикалізації», яка виникала внаслідок «призвичаєння призвідників» до участі в насиллі⁹⁰.

Дарія Маттінглі не використовує категорію «**призвідник**»⁹¹ з метою надання моральної чи правової оцінки, а для позначення *тих, чії дії (безпосередньо чи опосередковано) призвели до голодної смерті мільйонів співгромадян в мирний час*. Це ті, хто був причетний до реалізації законодавчих положень «центру» на місцях. Історикиня зосереджується на людях, задіяних у проведенні обшуків, вивезенні продуктів та цінностей; відмові голодуючим у доступних ресурсах; учасниках інших дій, таких як викриття, підбурювання або вчинення насильства (створення умов, несумісних з життям)⁹². Використання терміну «призвідник» допомагає уникнути дискусії, чи були призвідники суб'єктами/«виконавцями». Попри це, Маттінглі вважає, що призвідники все ж мали суб'єктність⁹³.

Сьогодні відбувається перехід від «призвідника» до «призвідництва» з акцентом на діях⁹⁴, у яких бере участь людина. Угур Унгор і К'єлл Андерсон

⁸⁹ Viola L. The question of the perpetrator in soviet history. Pp. 11-13.

⁹⁰ Ibid. P. 14-16.

⁹¹ Дослідниця використовує ще такі синоніми: participants («учасники») та actors (актори), якими ми також будемо послуговуватися.

⁹² Mattingly D. «Idle, Drunk and Good-for-Nothing»: The Rank-and-File Perpetrators of 1932-1933 Famine in Ukraine and Their Representation in Cultural Memory: doctoral thesis/ Cambridge: University of Cambridge, 2019. P. 29.

⁹³ Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони - українські призвідниці Голодомору? URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> (дата звернення: 02. 03. 2023)

⁹⁴ Див. напр.: Gudehus C. Violence as action. *Perpetrators and perpetration of mass violence. Action motivations and dynamics/* ed. by Williams T., Buckley-Zistel S. London, 2018. Pp. 36-

розглядають здійснення злочину як модель, що містить три аналітичних рівні: макрорівень («архітектори» - конструктори злочину), мезорівень (організатори) й мікрорівень (низові злочинці). Вони зосереджуються на владних відносинах між групами людей, особливо між призвідниками та жертвами, а також усередині групи призвідників⁹⁵. У нашій роботі ми звертаємо увагу на процеси мезо та мікрорівня.

Важлива теза Унгора й Андерсона полягає в тому, що люди не діють некритично, ґрунтуючись на чітких наказах; швидше, вони діють в умовах обмеженої інформації, часто інтерпретуючи накази таким чином, щоб просувати свої власні інтереси⁹⁶. Сценарії надаються центром, але потім інтерпретуються місцевою владою. Призвідники оцінюють можливості, виходячи зі свого становища у суспільстві та особистого досвіду й характеристик. Взаємодія між позиційністю та зовнішніми варіантами, як наголошують Унгор та Андерсон, має три аспекти. Перший - соціальна межа розсуду - діапазон сприйманих можливостей залежно від суспільства, у якому живе призвідник; особливо з точки зору рівня примусу та масової участі у скоєнні злочину. Другий - рольова межа свободи розсуду - діапазон вибору людини відповідно до її ролей в суспільстві (професійних, статевих, вікових). І третій - безпосередня свобода розсуду - можливості людини, засновані на факторах безпосереднього оточення: групова динаміка, присутність авторитетних фігур, що примушують до насильства, вживання інтоксикантів⁹⁷.

Гендерні студії також використовуються при дослідженні призвідниць. Лора Сьоберг і Керон Джентрі доводять, що жінки-акторки насильства зазвичай фігурують в трьох дискурсивних парадигмах: як матері, монстри та

57.; Williams T. Thinking beyond perpetrators, bystanders, heroes: a typology of action in genocide. *Perpetrators and perpetration of mass violence. Action motivations and dynamics/* ed. by Williams T., Buckley-Zistel S. London, 2018. Pp. 17-36.

⁹⁵ Üngör U. U., Anderson K. Perpetrators versus Perpetration: Processes, Definitions, Typologies. *Routledge Handbook of Perpetrator Studies/* ed. by Knittel S. C., Goldberg Z. J. London, 2020. P. 11.

⁹⁶ Ibid. P. 18.

⁹⁷ Ibid. Pp. 18-19.

шльондри⁹⁸. Такий підхід передбачає сприйняття цих жінок як «девіантних» і таких, що мають «ненормальну/недостатню жіночність», відмовляючи їм у відносній автономності дій. Він підштовхує до думки про «природну» миролюбність жінок (есенціалістський⁹⁹ погляд)¹⁰⁰.

Евелін Герц, Холлі Найсет Брем і Сара Браун пропонують розглядати участь жінок в здійсненні геноциду, використовуючи модель ситуативних дій. Авторки зауважують про важливість визнання гендера мінливим і залежним від контексту. Адже жінки вчиняють менше насильства не тому, що вони пасивно сприймають детерміновані гендерні ролі. У кожному соціальному акті вони спираються на безліч гендерних схем, зумовлених обмеженим заняттям ієрархічних соціальних позицій і нерівним доступом до ресурсів¹⁰¹. Тож модель ситуативної дії зміщує акцент із психології чи біології окремої призвідниці на соціальну ситуацію, у якій вона діє. У кожному акті насильства є аспекти поведінки, що відображають приписувані нормативні гендерні характеристики, але й унікальний відступ від них¹⁰². Таким чином, увага зосереджується на соціальному контексті, який породжує насилля.

Отже, історіографія Голодомору змінювалася як кількісно, так і якісно, починаючи з 1990-х і до сьогодні. Якщо раніше науковці зосереджувалися на політичному, правовому аспектах голоду, визнанні його як геноциду, то тепер увага звертається й на соціальний, гендерний, психологічний тощо аспекти. Однак вони не є достатньо розробленими й потребують подальшого осмислення за допомогою залучення нової методології. Тому іноді розвідки

⁹⁸ Sjoberg L., Gentry C.E. *Mothers, Monsters, Whores: Women's Violence in Global Politics*. London/New York. 2007.

⁹⁹ Есенціалізм передбачає наявність незмінних і «природних» якостей жінки.

¹⁰⁰ Sjoberg L., Gentry C.E. *Mothers, Monsters, Whores: Women's Violence in Global Politics*. Pp. 36-37.

¹⁰¹ Gertz E.A., Brehm H. N., Brown S. E. Gender and genocide. Assessing differential opportunity structures of perpetration in Rwanda. *Perpetrators and perpetration of mass violence. Action motivations and dynamics/* ed. by Williams T., Buckley-Zistel S. London, 2018. P. 136.

¹⁰² Ibid.

виглядають «застиглими» (постійне відтворення схожих тез), гендерно нечутливими та односторонніми.

Застосування нової методології сприятиме розумінню складності й комплексності такого явища як Голодомор 1932-1933 років на мезо та мікро рівнях, дозволить простежити зміну поведінки та психічного стану селянок, а також взаємодію між селянами та представниками влади. Для розуміння розмаїтості соціальних ролей селянок під час колективізації й Голодомору, що залежали від перетинів низки параметрів, ми використовуємо інтерсекційний та гендерний підходи.

РОЗДІЛ ІІ. ГЕНДЕРНІ РОЛІ ТА ПОВЕДІНКА СЕЛЯНОК КИЇВЩИНИ В УМОВАХ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ Й ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

2.1. Впровадження суцільної колективізації в Київській області: владна динаміка

Колективізація була складовою плану побудови соціалізму, розробленого Леніним¹⁰³. За його задумом, колективізація передбачала залучення селянства до кооперації шляхом поступового розвитку колективістських засад життя¹⁰⁴.

7 листопада 1929 року в газеті «Правда» з'явилася стаття Сталіна «Рік великого зламу», у якій перераховувалися «досягнення» СРСР на «*фронтах*» соціалістичного будівництва. «Злам» у сільському господарстві, за словами генсека, полягав у масовості вступу селян до колгоспів, посиленні «змички» пролетарів з ними та зміцненні союзу з середняком. Риторика статті просякнута ентузіазмом, фразами про боротьбу з «класовими ворогами»¹⁰⁵, протиставленням «старого-нового», «відсталого-прогресивного», «індивідуального-колективного»; наголосом на особливій ролі партії¹⁰⁶. Тож Сталін ідеологічно й політично окреслив необхідність колективізації, її завдання.

10-17 листопада 1929 року відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому було проголошено курс на суцільну колективізацію й розроблені практичні рекомендації для її проведення. На ньому заслуховувалася доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора. Він зазначав, що в

¹⁰³ У таких працях як «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Економіка й політика в епоху диктатури пролетаріату», «Про нашу революцію», «Сторінки із щоденника», «Лист до з'їзду», «Краще менше, та краще», «Про кооперацію»

¹⁰⁴ Ленін В. І. Полн. собр. соч. В 55 т. Москва, 1970. Т. 45. С. 369 – 377.

¹⁰⁵ На нашу думку, це пряме відображення тези Сталіна, що в ході соціалістичного будівництва відбувається активізація «ворогів», що прагнуть завадити втіленню «грандіозних» планів у життя. Мета радянських людей – виявити й знешкодити їх, адже вони діють таємно й «ховаються під масками».

¹⁰⁶ Сталин И.В. Сочинения. В 13 т. Москва, 1949. Т. 12. С. 118–135.

найкоротші терміни республіка повинна була впровадити прискорену колективізацію й стати прикладом для інших¹⁰⁷.

Політика суцільної колективізації передбачала перехід від дрібнотоварних індивідуальних господарств, не контрольованих державою, до великих колективних, їй підконтрольних. А також усупільнення майна, худоби, реманенту, землі селянства¹⁰⁸; ліквідацію приватно-кооперативного сектору й ринкових відносин; обов'язковість контрактації для селянської сторони, знищення монополії на вільний продаж селянами зерна державі; взяття під контроль виробництва й розподілу продовольства; наповнення бюджету коштами для завершення індустріалізації; придушення відцентрових настроїв селян в різних регіонах республіки.

Темпи проведення колективізації впродовж зими 1929-весни 1930 років були прискореними. Наприклад, на Правобережжі станом на 1 січня 1930 року частка усупільненої землі становила 15,8%, а вже в березні – 73,8%¹⁰⁹. Правобережжя займало 2-ге місце за цим критерієм після степового регіону. З одного боку, таке зростання могло бути зумовлене «створенням» колгоспів на папері, з іншого – примусовими методами колективізації, що призводили до збільшення селянських хвилювань.

Для заспокоєння селян Сталін перекинув провину за «перегини» на місцеві органи управління¹¹⁰. Прикладами таких «перегинів», зокрема на території Київщини (Білоцерківський округ) були: примусове усупільнення худоби, посівматеріалу, реманенту, іншого майна й автоматичне зачислення селян до колгоспу, загрози виселення; розкуркулення тих, хто відмовлявся вступати до колективних господарств (включно з «середняками», червоноармійцями, бідняками); моральне й фізичне знущання, лайка та

¹⁰⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988)/Под общ. ред. А.Г.Егорова, К.М.Боголюбова. В 16 т. Москва, 1984. Т. 5. С. 45.

¹⁰⁸ Детальніше про дискусії і зміни щодо того, що саме підлягало усупільненню й про (не)наявність в колгоспників певної приватної власності див. Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 36-37.

¹⁰⁹ Там само. С. 35.

¹¹⁰ Він висловив ці тези у статті «Запаморочення від успіхів» (2 березня 1930 року).

образи; недотримання правил складання опису розкуркуленого майна, внаслідок чого відбувалося розкрадання речей членами бригад. Непоодинокими були випадки неналежного укладання списків на розкуркулення (участь в обговоренні брала менша частина активістів, занесення до списків селян, з якими члени активу зводили особисті рахунки)¹¹¹.

Установку на колективізацію й розкуркулення давали керівники на вершині владної піраміди (макрорівень), а на периферії ці установки впроваджувала в життя місцева влада, якій надавалися необмежені можливості діяти за власним розсудом (мезо й мікро рівні), що призводило до зловживань. Тобто, можемо простежити динаміку організації насилля на 3 рівнях. На мезо рівні (окружний виконавчий комітет, партійний комітет, колгоспні спілки, земельний відділ) постанови центру було проінтерпретовано в дусі «боротьби за відсотки» й темпи. Стимулювалося «соцзмагання» районів, що дало карт-бланш на автономію дій призвідцям мікрорівня. Поведінка ж останніх внаслідок цього радикалізувалася, однак вона спиралася на особисті інтереси й відрізнялася ситуативністю.

Відповідно, з березня 1930 року постав парадокс: потрібно було забезпечувати темпи колективізації, при цьому не перешкоджати бажанню селян виходити з колгоспів. Але вихід з них набував масового характеру й тривав до вересня 1930 року. Приблизно половина селян (переважно «середняків») вийшла з колгоспів. Щодо Правобережжя Кульчицький називає цифру колективізованих господарств станом на 20 червня 1930 року – вже 33,6%¹¹².

На нашу думку, причинами були: неготовність селян працювати в колгоспах з низькою технологічною базою, культурою землеробства; примусові методи колективізації із застосуванням репресивних заходів.

¹¹¹ Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів/упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. Київ, 1992. С. 161-167. (Електронна версія).

¹¹² Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації. С. 41.

Показовою є ситуація на початку 1930 року в Шевченківському окрузі, що мав один з найвищих показників врожайності в республіці¹¹³. Попри це, він був недостатньо забезпечений тракторами, насінням, а частина спеціалістів-агрономів мала низьку кваліфікацію. В окрузі були відсутні розроблені матеріали внутрішнього розпорядку колективних господарств, масова популярна література з колективізації й обмежені організаційно-культурні засоби (кіно, радіо, телефони, машини тощо)¹¹⁴.

З жовтня 1930 року до жовтня 1931 року відбувався другий етап колективізації, серед селян поглиблювалося штучно підживлюване соціальне розшарування. Колгоспники звільнялися від податків, а одноосібники обкладалися надмірними податками й штрафами¹¹⁵. В заможних селянах центральна влада вбачала небезпеку (економічну й політичну) для себе: вони були працьовитими господарями, володіли власною землею й мали монополію на вільний продаж зерна державі (від чого залежало продовольче забезпечення населення міст, армії тощо й закордонний експорт). Тому постало питання про їхню подальшу долю. Сталін мав намір ліквідувати їх як соціальну групу, мобілізувати «бідняцько-середняцькі» маси проти них, про що неодноразово заявляв.

Застосовувалися також психологічні засоби впливу на рідних і близьких «куркулів»: зречення ними батьків, сповіді про батьків-«куркулів»¹¹⁶. Суть полягала в маніпулятивному впливі на свідомість «куркульських» родин для виникнення думок про батьків як «ворогів», що підлягали засудженню й депортації. Мета полягала в ментальному зламі людини, втраті й розриві міжпоколінних зв'язків з батьками. Під впливом таких засобів рідні могли перебувати в стані емоційного шоку, страху, внутрішнього спустошення,

¹¹³ Сучасна Черкаська область.

¹¹⁴ Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів. С. 119-120 (Електронна версія).

¹¹⁵ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: у 3-х книгах. Книга 2. Київ, 2013. С. 331.

¹¹⁶ Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині на Переяславщині/упорядн. Ю.В.Авраменко, В.М. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький-Київ-Нью-Йорк, 2000. С. 29.

розчарування й набувати комплексів. Ольга Рябченко зазначає, що в умовах дискримінації небезпечно було належати до «ворожих» груп населення і цей факт сприяв дистанціюванню від них, зокрема шляхом відречення від «класово чужих» батьків¹¹⁷. Це могло бути засобом конструювання власної «правильної» (радянської класової) ідентичності, на основі якої надалі ґрунтувалася життєва стратегія молоді. Отже, засоби маніпулятивного впливу на сім'ї й родичів куркулів слугували владі механізмом руйнування родинних зв'язків і виховання «нової» людини.

Непродумана, економічно необґрунтована, примусова колективізація призвела до раптового занепаду сільськогосподарського виробництва, у тому числі й зернової галузі. Однією з причин була незацікавленість селян працювати безплатно. Але план хлібозаготівель не було зменшено, а якраз навпаки. Вже 1930 року селяни не мали достатньої кількості зерна для посівів на наступний рік. Постачання колгоспної продукції для держави в 1930-1931 роках було рекордним, однак колгоспникам майже нічого не лишилося. Весною 1931 року постраждали сільські вчителі. У Фастівському, Оратівському, Драбівському, Канівському, Погребищенському районах вони не отримали хліба за декілька місяців або отримали з затримками; погіршилося постачання одягу й взуття; з продуктів нічого не одержували, крім цукру тощо. Окремі робітники споживчої кооперації Драбового реагували так: «Учителі народ свідомий, хай перетерпить»¹¹⁸.

Навесні 1932 року всі запаси хліба, що залишилися в селян, забрали для посівного фонду й тому було засіяно лише частину всіх орних земель. У 44 районах почався голод¹¹⁹. Про райони Київської області, що найбільше постраждали, дізнаємося, наприклад, з листів секретаря обкому партії Миколи Демченка до Косіора. Весною 1932 року партієць особисто відвідав

¹¹⁷ Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків, 2012. С. 374-375.

¹¹⁸ Колективізація і голод на Україні: 1929-1933: збірник матеріалів і документів/ упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. Київ, 1992. С. 316-318 (Електронна версія).

¹¹⁹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ, 1999. С. 172.

південні райони Київщини. Він клопотав про допомогу 30 районам області для харчування 50% «дітей колгоспників, окремих одноосібників і службовців сіл та містечок»¹²⁰. Такий обсяг стосувався районів першої черги, якими були здебільшого терени південної Київщини (Біла Церква, Володарка, Тетіїв, Ставище, Сквиря, Тараща, Рокитне, Жашків, Звенигородка), окрім них – Богуслав, Лисянка, Буки, Тальне, Шпола, ім. Петровського, Сміла.

Демченко в листі Косіору від 6 квітня 1932 року про становище в Жашківському районі звертає увагу на настрої колгоспників, їхній фізичний стан, готовність до посівної кампанії, заборгованість колгоспів перед селянами. Показовою є фраза: «ніхто й нікому ніякої допомоги не надає, колгосп ніяких заходів для здобуття продовольства не робить, крім безнадійних спроб зібрати в колгоспників позику до нового врожаю»¹²¹. Настрої щодо посівної Демченко зафіксував песимістичні:

Ми голодні, буде хліб – будемо працювати, як і працювали...», «зараз (прим. автора) ми все одно звалимося в полі, на цих конях не посієш» та «якщо буде хоча б картопля в колгоспі й підтримають в яслах дітей – посіємо добре й дружно»¹²².

Він пропонував надати певну допомогу й можливість колгоспам заготовити картоплю й крупи для налагодження харчування дітей та роботи фонду громадського харчування в колгоспах¹²³. Тобто, селяни сприймалися не як люди, які голодують, а як голодна робоча сила, яка в такому стані нездатна виконувати роботу. Тож Демченко звернувся до посадовця вищого рангу для попередження про можливий зрив посівної кампанії. Водночас він намагався зняти з себе відповідальність за подальший перебіг подій і зберегти свій соціальний статус.

Про становище в першій половині 1932 року дізнаємося і з листів селян до органів державної влади, особисто Сталіна, робітничо-селянської

¹²⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали/ упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. С. 169-170.

¹²¹ Там само. С. 115.

¹²² Там само. С. 117.

¹²³ Там само. С. 116.

інспекції, голови ВУЦВК Григорія Петровського. Вони містять схожі скарги й нарікання, тому наведемо декілька типових прикладів. У листі до Сталіна від 10 лютого 1932 року комсомолец Пастушенко з с. Полонисте Бабанського району писав про масовий падіж худоби, завищені плани хлібозаготівлі, самоуправство активістів, антирадянські настрої мас, непідготовленість до посівної кампанії. Адже колгосп вивіз весь хліб і культури, не залишивши ні фунта насіння¹²⁴. Колгоспники Білоцерківського району 5 березня 1932 року скаржилися НК РСІ й зазначали, що бригадами забрано борошно, хліб, м'ясо, сало й здано в колгосп, де продукти розбираються правліннями господарств по домах¹²⁵.

Листи до влади можуть свідчити про декілька моментів. По-перше – селяни, перебуваючи в катастрофічному становищі, сподівалися на допомогу центральної влади, відстоюючи свої права й інтереси легітимним шляхом, пропонованим владою. По-друге, надаючи інформацію центру про ситуацію на місцях, вони вважали, що Сталін не знає їхніх проблем, бо якби знав – то «перегини» б ліквідовувалися. Це можна трактувати як одну зі «стратегій підкорених» (за Шейлою Фіцпатрік) – спосіб, що дозволяв людям з підпорядкованим статусом й об'єктам експлуатації та насильства досягати того, чого вони хотіли законним шляхом¹²⁶.

У відповідь на попереднє прохання Демченка, 21 травня 1932 року в телеграмі ЦК КП(б)У йшлося про надання допомоги (а саме 6 вагонів тюльки) для організації громадського харчування колгоспників у найбільш постраждалих **13 районах** Київщини¹²⁷. РНК СРСР постановила надати кредитову допомогу колгоспам найбільш постраждалих регіонів **УСРР** в розмірі **2 млн. крб.** з поверненням суми протягом 4-го кварталу. Згідно з

¹²⁴ Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів. С. 391-393 (Електронна версія).

¹²⁵ Там само. С. 412.

¹²⁶ Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва, 2008. С. 12.

¹²⁷ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів/ кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ, 1990. С. 172.

документом, найбільшу кількість районів, що перебували в тяжкому становищі, мала Київська область (13, на противагу 8 вінницьким, 5 дніпропетровським, 8 харківським, 5 одеським і 5 по АМСРР)¹²⁸. 25 травня ЦК КП(б)У направив Київському обкому телеграму про надання 29 400 банок консервів для громадського харчування колгоспників в найважчих районах. Для дитячого харчування планувалося відправити 11 тонн крупи й 11 тонн кондитерських виробів¹²⁹.

У липні 1932 року відбулася III конференція КП(б)У, що особливо примітна критичними виступами районних керівників, які намагалися продемонструвати несправедливість перекладання відповідальності за критичну ситуацію в селах на місцеву владу. Перший секретар Драбівського райкому Шерстов зазначав, що «продовольча допомога колгоспам – дається на **півдня/день**», збиральні машини не підготовлені до збору врожаю, а тракторцентр і колгоспцентр ніяких дій не роблять. Шерстов зосереджувався на такій проблемі як незнання ситуації районів центральними організаціями, а тим більше – сіл і колгоспів¹³⁰. Перший секретар Сквирського райкому Амчеславський маневрував, стверджуючи, з одного боку, про провину районних парторганізацій за «викривлення», водночас звинувачуючи представників ЦК, які своєчасно не інформували Політбюро ЦК КП(б)У про положення в районах чи окремі випадки «викривлень»¹³¹. У резолюції конференції було погоджено план хлібозаготівель для УСРР – 356 млн. пудів.

Через неможливість виконання, він скорочувався тричі (головно – у лісостеповій зоні), до 1 листопада 1932 року хліба надійшло лише 136 млн.

¹²⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 173.

¹²⁹ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область/ упорядн. А. Гай; гол. ред. кол. В. Ульяновченко; ред. кол.: В. Бутник та ін. Біла Церква, 2008. С. 1255.

¹³⁰ Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів/ упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ, 2013. С. 40–41.

¹³¹ Там само. С. 39.

пудів¹³². Але трагедією було те, що експорт хліба за кордон в цей час не припинявся, хоча й скоротився з 5,2 до 1,73 млн. тонн¹³³. Також застосовувався ряд репресивних заходів. Вже наприкінці 1932 року Київщина виконала хлібозаготівельні плани на 100%. Однак причиною цього могла бути більш жорстка політика конфіскації зерна, на що вказує високий відсоток плану заготівель для одноосібників і те, що вони мали найвищий відсоток його виконання в Київській області¹³⁴. Також з цієї причини (більша кількість одноосібних господарств) число пошукових бригад на Київщині було найвищим в усій лісостеповій зоні¹³⁵. Дослідники наголошують й на такому факторі як активний і пасивний опір, у відповідь на який застосовувалися суворіші репресивні заходи. Зокрема, у Київській області, був один з найвищих показників виходу з колгоспів та здійснення «терористичних актів»¹³⁶.

Але представники місцевих органів влади з пересторогою ставилися до завищених планів хлібозаготівлі й не завжди погоджувалися їх виконувати. Про настрої й опозиційну поведінку партійців та комсомольців в серпні-листопаді 1932 року можна дізнатися зі зведень ДПУ УСРР. В Київській області найчастіше протестували уповноважені РПК (15 випадків), відповідальні райпрацівники (9), голови й члени правління колгоспів (8), голови сільрад (7), секретарі партосередків (5), партосередки (1), партактив (8)¹³⁷. Формами опору були висловлення «опортуністичних настроїв», відмова від виконання хлібозаготівель й прийняття плану, тенденція до

¹³² Шаповал Ю. І. Політичне керівництво УСРР і Кремль у 1932-1933 роках: співавтори Голодомору. *Гілея*. 2005. № 3. С. 84.

¹³³ Ешплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України (пер. Д. Маттінглі, О. Кисіль). Київ, 2018. С. 323 (Електронна версія).

¹³⁴ Воловина О., Плохій С., Левчук Н., Рудницький О., Ковбасюк А., Шевчук П. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932-1934 рр. в Україні. С. 106.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. С. 105.

¹³⁷ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ, 2007. С. 194-195.

виходу з роботи й партії. Провину за невиконання планів знову покладено на місцеві кадри, зокрема «шкідників» серед правління колгоспів.

Наведемо приклад свідомого підштовхування Потіївським райкомом КП(б)У до радикалізації насильства щодо селян. На засіданні бюро від 3 грудня 1932 року присутні ухвалили рішення про винесення догани окремим уповноваженим РПК й суворої догани секретарю Видиборського партосередку за «відсутність оперативної роботи» та «недостатню увагу в організації хлібозаготівель»; «злочинну безвідповідальність»; самовільне залишення села¹³⁸. Йшлося про застосування санкцій і покарання (виключення з партії, зняття з роботи, чистка партосередку), якщо у найближчі день-два не буде досягнуто «зламу у виконанні планів». 20 грудня засідання санкціонувало й доручило уповноваженим до «відсталих сіл» ширше застосувати репресії (у тому числі «найгостріші», наприклад, масові виселення)¹³⁹.

Восени-взимку 1932-1933 років збільшується кількість звернень селян і зведень Нарком'юсту, листів секретарів обкомів партії, уповноважених, обласних відділів ДПУ тощо про зловживання місцевої влади. Наприклад, в Погребищенському районі (село Станилівка) за штрафи в хлібозаготівлі ліквідували 21 господарство контрактантів (в тому числі й колишнього наймита й бідняків) і за безцінь розпродали їхнє майно, почасти цінні речі було розкрадено кутковими комісіями¹⁴⁰. При цьому показова бездіяльність голови, уповноваженого РВК і представника облпарткому; відсутність постанов про оштрафування з боку сільської ради. Дарія Маттінглі вважає,

¹³⁸ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область/ Ред. кол.: М. Черненко (гол. редк.), І. Рафальський (заст. гол. редк.) та ін. Житомир, 2008. С. 899.

¹³⁹ Там само. С. 900-901.

¹⁴⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали/ред. кол.: О. А. Удод (голова), С. В. Кульчицький та ін. Упорядн.: В. С. Лозицький (керівник) та ін. Київ, 2008. С. 264-265.

що однією з мотивацій виконувати накази навіть за відсутності загрози покарання є «послух» владі й конформізм¹⁴¹.

Отже, політика суцільної колективізації була спрямована на створення нової системи господарювання й цінностей на селі. Вона відбувалася форсованими темпами, що нерідко призводило до катастрофічних наслідків, таких як перевищення владних повноважень місцевою владою, голодування, перебої з постачанням; борги колективних господарств перед колгоспниками; низька продуктивність праці тощо. Однак наведені дані свідчать як про множинність динаміки й форм взаємодії різних рівнів влади, так і підважують уявлення про однозначність й «слухняність» низового апарату та його реакцій на політику центру. Вони дозволяють припустити про спроби радикалізації ситуації на селі районними органами влади, відсутність належної реакції представників мезорівня на злочинні дії активістів.

Стимуляція насильства зумовлювалася політикою центральної влади: «ліквідацією куркуля як класу»; штучним поділом селянства на антагоністичні категорії; репресіями проти як «ворожих груп» («куркулів»/ «підкуркульників», «саботажників хлібозаготівлі» тощо), так і «соціально близьких». А також завищеними планами хлібозаготівель, наданням широких повноважень місцевим органам влади; пріоритетністю індустріалізації й виконання планів за будь-яку ціну над збереженням людського життя.

2.2. Становище й стратегії виживання селянок Київщини в 1920-1930-ті роки

«Тільки колгоспне життя могло зробити працю справою честі, тільки воно могло породити жінок-героїнь в селі. Тільки колгоспне життя могло знищити нерівність і поставити жінку на ноги»¹⁴²

¹⁴¹ Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> (дата звернення: 28.04.2023).

¹⁴² Сталин И. В. Речь на приеме колхозниц-ударниц свекловичных полей 10 ноября 1935 года. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_27.htm (дата звернення: 8. 04. 2023).

Щодо становища селянок, то варто означити їхні соціальні ролі в традиційному селянському середовищі станом на початок ХХ століття. На контрасті з ними увиразнюються ті новації, що пропонувала радянська влада для селянок, та з чим вона провадила боротьбу. Також це допомагає «відчитати» в усних свідченнях уявлення про соціальну норму/девіацію стосовно поведінки призвідниць з огляду на їхню стать.

Однією з характерних рис господарювання було чітке дотримання гендерної диференціації в поділі праці на сфері впливу. «Жіночою» роботою вважалися види діяльності, пов'язані з домашньою працею; ті, що вимагали менших фізичних зусиль, але більшої делікатності, вправності й були монотонними¹⁴³. Серед них: рільництво, допоміжні польові й господарські роботи, жнивування, заготівля сіна, сівба, квітникарство; переробка сільськогосподарської продукції та приготування їжі, побутові обов'язки, тваринництво й птахівництво; промисли й ремесла (виготовлення ниток, полотна, пошиття одягу, вишивання тощо). У традиційній культурі стереотипи фемінності й маскулінності визначали «ідеальні образи» жінки/чоловіка; уявлення про їхні здібності, риси характеру, норми поведінки й санкціонування за їхнє порушення; сфери й способи соціалізації, ієрархію статусів і ролей тощо¹⁴⁴. Як зазначає Оксана Кісь, у межах стереотипів певні психологічні риси, що «приписують» тій чи іншій статі, співвідносяться з очікуваними для них сферами й соціальними ролями¹⁴⁵. Пари «приписуваних» жіночих/чоловічих рис в селянському суспільстві були антонімічними й дихотомічними: слабкість-сила, залежність-незалежність, м'якість-агресивність, пасивність-активність, емоційність-раціональність, орієнтованість на інших – орієнтованість на себе й власні досягнення тощо.

Зі свідчень жінок-очевидиць Голодомору можемо дізнатися про розподіл гендерних ролей в їхніх родинах та (не)важливість жіночої освіти.

¹⁴³ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.): монографія. 2-ге видання. Львів, 2012. С. 167-170.

¹⁴⁴ Там само. С. 73.

¹⁴⁵ Там само.

Тетяна Мокра 1929 р.н., з с. Демівщина (на початку 1930-х років - Ржищівського району) зазначала про наявність освіти у батька й відсутність в матері та гендерно марковані соціальні ролі бабусі:

...Батько мій мав вищу агрономічну освіту. Мама не мала освіти. Бо тоді не давали жінкам, бо тільки щоб вона була *доброю господинею* (*курсив тут і далі мій – Б.А*). Бабуся все *готовила* до свят у церкві, у священника, готовила обіди, і завжди ходили всі до церкви. Церква для нас була – це найголовніше...¹⁴⁶

Гафія Плакида 1915 р.н. закінчила лише 3 класи через погані матеріальні умови (не було в чому ходити). Але показовою є репліка її матері щодо освіти для дівчат: «мама говорить, що навчатися потрібно хлопцям, а дівчатам для прялки достатньо й трьох класів»¹⁴⁷. Відмінний приклад розповідала Максименко (Янківська) Валентина Йосипівна 1926 р.н., з с. Дмитрівка Фастівського району. Всі старші брати й сестри її батька ще до Жовтневої революції здобули освіту в Фастові, зокрема дівчата навчалися при костьолі, «добре писали й читали українською, російською та польською мовами»¹⁴⁸. Родина респондентки була заможною.

Тож можемо зробити висновок, що на початку ХХ століття в українському селі чоловіки посідали місце основних виробників сільськогосподарської продукції, а праця й соціальні ролі були гендерно маркованими. Жінки опікувалися домом, доглядом за дітьми, що обмежувало їхні соціальні можливості. Здебільшого вони не мали освіти, хоча це залежало від соціального статусу, доступу родини до ресурсів, ставлення батьків до важливості жіночої освіти тощо.

Після Жовтневого перевороту почали з'являтися декрети нової влади, які як лібералізували життя громадян, так і націлювалися на зменшення

¹⁴⁶ Інтерв'ю з Тетяною Мокрою, дата – невідомо; м. Львів. Інтерв'юер – невідомо. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/mokra-tetyana-1929-r-n/> (дата звернення: 14.04.2023).

¹⁴⁷ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга друга / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; Київ, 2009. С. 369.

¹⁴⁸ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Київ, 2009. С. 814.

влади Церкви й Міністерства внутрішніх справ («Декрет ВЦВК та РНК про розірвання шлюбу», «Декрет ВЦВК та РНК про громадянський шлюб, про дітей та про ведення книг актів стану»)¹⁴⁹. Тобто, законодавчо було ліквідовано нерівність між жінками й чоловіками. Однак справжнє «розкріпачення» робітниць і селянок полягало в їхньому залученні до колективної праці на державу й виконанні загальної трудової повинності. Також йшлося про усупільнення побуту для «звільнення» жінок від «непродуктивної домашньої праці». Жінки розглядалися з патерналістської позиції як об'єкт впливу з боку влади, що підлягав «спрямуванню в правильному напрямку» й «підключенню»¹⁵⁰. Селянки були особливою категорією, тому що з декількох перспектив вважалися «відсталою групою»: як жінки і як власне селяни. Тому на них спрямовувалася «радянська цивілізаційна місія», що полягала в підвищенні їхнього «культурного рівня» (за допомогою агітаційних пунктів, організації жіночих клубів, пропаганди, роз'яснення політики партії, лікнепу)¹⁵¹. Разом з цим завданнями були залучення селянок до суспільної діяльності, партії, підтримки державних кампаній.

На думку Наталі Земзюліної, злам у використанні жіночої робочої сили відбувався впродовж 1928-1929 років, що збіглося з початком впровадження суцільної колективізації¹⁵². Реконструкція промисловості, депортація заможних селян за межі республіки, переселення в малородючі землі, міграція чоловіків у пошуках кращого життя й заробітків сприяла їхньому

¹⁴⁹ Хоча активне та пасивне виборче право жінки отримали не від більшовиків, а від Тимчасового уряду, що було закріплено й у відповідних законах УНР, як-от «Законі про вибори до Установчих зборів Української народної республіки» від листопада 1917 року. Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х роках. *Українські жінки в горнілі модернізації*. Харків, 2017. С. 108-110.

¹⁵⁰ Юкіна І. І. *Русский феминизм как вызов современности*. Санкт-Петербург, 2007. С. 32.

¹⁵¹ Фицпатрик Ш. *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы*. Город. Москва, 2008. С. 16-17.

¹⁵² Земзюліна Н. І. Шляхи залучення селянок до виробничої сфери в перші роки становлення радянської влади. *Історичні записки: збірник наукових праць*. 2009. №24. С. 111.

кількісному скороченню в сільській місцевості. Тому під час впровадження суцільної колективізації роль жінок поступово зростала. Стратегії влади на початку 1930-х років набули більш структурованих форм й відкрили жінкам шлях до реалізації нових можливостей, насамперед пов'язаних з опануванням техніки («чоловічі професії»); залученням до суспільного сектору виробництва. Це свідчило про потребу влади в «резервних» дешевих робочих руках селянок.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про чергові завдання партії по роботі серед робітниць і селянок» від 15 липня 1929 року, «залучення широких жіночих мас до активної участі в соціалістичному будівництві набуло першочергового значення»¹⁵³. В документі йшлося про активізацію висування жіночого активу на керівні посади, закріплення жінок-членів рад на практичній роботі, посилення пропаганди колективізації серед селянок; врегулювання питання про зрівняння оплати праці в колгоспах; розширення мережі дитячих ясел і ліжок для породіль (широко використовуючи кошти від «самообкладання»); організацію відділами робітниць делегатських зібрань в радгоспах і колгоспах.

У постанові підкреслювалася важливість активізації селянок, від чого залежали успіхи партії в перебудові села. Однак варто враховувати інтерсекційний підхід при аналізі даного документу. Адже радянська влада диференційовано підходила до роботи серед жінок, акцентуючись на їхньому соціально-економічному становищі. «Батрачки» й «біднячки»¹⁵⁴ на практиці

¹⁵³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988)/Под общ. ред. А.Г.Егорова, К.М.Боголюбова. В 16 т. Москва, 1984. Т. 4. С. 515.

¹⁵⁴ Радянська влада поділила селян на три категорії: бідняки, середняки, куркулі. Однак чітких критеріїв вироблено не було, особливо щодо куркулів. Бідняками й наймитами вважалися малоземельні або безземельні селяни, які працювали по найму, у тому числі й в «куркулів». Тому однією з характеристик заможних селян вважалося використання найманої праці. Середняки – ті що в сприятливих умовах могли виробляти в невеликій кількості продукцію на продаж. Див. Кульчицький С.В. Середняки. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=serednjaky (дата звернення: 13.05.2023).

мали стати соціальною базою радянської влади на селі, оскільки за колишнього ладу були однією з найбільш експлуатованих груп, і порівняно з «куркулями» не сприймалися як загроза.

Фіцпатрік стверджує, що радянська влада у 1930-ті роки мала упередження проти чоловіків-селян на користь селянок: негативні образи (наприклад, «куркуля») були чоловічими, а позитивні (активістка, «стахановка» тощо) – жіночими. Це дослідниця пояснює тим, що фактично влада на селі належала чоловікам, відповідно, від них очікувалася більша небезпека¹⁵⁵.

Ірина Тартаковська вважає, що трансформація гендерних відносин в СРСР упродовж 1920-1930-х рр. була зумовлена потребами конструювання нового типу суспільства й людини, а не емансипацією жінок чи чоловіків. Основою цього нового соціального життя була дисципліна, а не «звільнення»¹⁵⁶. Тому більшовики мали на меті ліквідувати патріархальні сімейні відносини для підпорядкування жінок і чоловіків владі держави¹⁵⁷.

Розрив між декларованою гендерною рівністю і реальними можливостями зберігався, попри зростання вертикальної мобільності жінок в окремих сферах. Селянки мусили доводити свою спроможність працювати на рівні з чоловіками. Перехід до категорії «героїнь» передбачав низку нових зобов'язань: не лише виконання, але й перевиконання планів, суміщення ролі матері, трудівниці та активістки, протидію «відсталому селу», що противилося вступу до колгоспу. Для підвищення продуктивності праці селянок центральна влада санкціонувала створення суспільних жіночих бригад, рухів активісток, залучення їх до соціалістичного змагання та ударництва¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. С. 204.

¹⁵⁶ Тартаковская И.Н. Гендерная социология. Москва, 2005. С. 121.

¹⁵⁷ Там само. С. 122.

¹⁵⁸ Див. приклад садово-городньої бригади артїлі ім. Ілліча Шполянського району, де стимулювалося соцзмагання між різними ланками, головно-жіночими, підтягування «ліногузів» (найімовірніше, так названі голодні селяни, які вдавалися до крадіжок весною

Чой Чаттер'є пише про постання міфу «радянських героїнь», що був складовою сталінського дискурсу, слугував гендерним виправданням модерності режиму та підтримував монополію Сталіна на «соціалістичні чуда»¹⁵⁹. Історії про «героїнь» - розповіді про радянських «попелюшок» з бідних сільських родин, які за допомогою партії та завдяки «товаришу Сталіну» на хвилі колективізації отримали доступ до традиційно «маскулінної» сфери¹⁶⁰. Водночас це мало сприяти політичній лояльності жінок, позаяк їхній авторитет залежав від підтримки держави, а не ґрунтувався на фундаментальній зміні гендерних відносин¹⁶¹.

Соціальні ролі селянок та їхня поведінка залежали від побутових умов, соціально-економічного становища, віку, оточення, ціннісних орієнтацій, взаємовідносин в колективі(ах) і з представниками владних структур. Колективізація, розкуркулення та Голодомор 1932-1933 років вплинули на досвід(и) жінок, яким доводилося здійснювати надзвичайний вибір та вдаватися до різноманітних стратегій опору, виживання, адаптації в умовах зламу традиційного укладу життя тощо.

Гендерно-маркованими стратегіями виживання селянок в УСРР, зокрема на Київщині були: активний спротив («бабські бунти»/ «волинки», індивідуальна протидія активістам), легітимне відстоювання прав (листи, скарги, клопотання до органів влади), використання «жіночих» ресурсів – речей та вмінь, жіночого тіла; функціонування каналів взаємодопомоги. Спираючись на класифікацію Оксани Кісь й розширюючи її звернемо увагу на окремі з них:

а) «Бабські бунти». Серед активних сценаріїв спротиву були «бабські бунти» («волинки»), що особливо поширилися весною 1930 і 1932 років.

1932 року для виживання) до «передовиків» і «ударників». Це здійснювалося задля «потрошення куркульського опору-маневру бити з ледарських позицій розкраданням колгоспного майна». Примітно, що ланки, які перевиконували план найбільш активно, були жіночими. ЦДАВО. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 279. Арк. 22-24.

¹⁵⁹ Chatterjee C. Soviet heroines and public identity, 1930-1939. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*. University of Pittsburgh. 1999. Number 1402. P. 5.

¹⁶⁰ Ibid. P. 8.

¹⁶¹ Ibid. P. 17.

Попри це, вони не стали найбільш розповсюдженою нормою поведінки¹⁶². У 1932 році найбільше виступів відбувалося у квітні та першій половині травня. Учасниці «волинок»¹⁶³ розбирали посівний матеріал, забирали корів з колгоспів (корова була чи не найголовнішим фактором для виживання в голодний час) й вимагали надати їм хліб¹⁶⁴.

У Київській області в першій половині 1932 року було зафіксовано 136 «волинок» з переважною кількістю учасників до 50 осіб¹⁶⁵. Найбільша активність спостерігалася, наприклад, у Жашківському, Володарському, Буцькому районах – тих, що перебували в найтяжчому голодному становищі навесні 1932 року. Наведемо приклад Пулинського району (національний німецький район), де «волинками» було охоплено 12 сіл і переважну більшість бунтівників складали жінки. Їх очолювали активістки. У с. Карчівці це була біднячка Ваговська, яка 2 роки працювала головою сільради, а в с. Адамівці головувала член сільради, активістка Бондаренко. Подекуди брали участь і дружини червоноармійців і мати членів партії¹⁶⁶. Вимоги, окрім продовольчих, були й політичними: переобрання сільради, надання всім селянам виборчих прав, повернення депортованих «куркулів»¹⁶⁷. У Чорнобильському районі жінки мали намір відвести дітей до сільрад, вимагаючи для них матеріального забезпечення¹⁶⁸.

¹⁶² На нашу думку, причини були різними: як страх покарання за виступи, так загальне виснаження й психологічні зміни селян в 1933 році. Попри те, що виступи в 1930-1932 роках не припинялися, вони не були постійно масовими, тому що повсюдний наступ на селян був точковим.

¹⁶³ «Волинки» - зневажлива назва селянських вибухів непокори, походить від дієслова «волынить» - відмовлятися працювати, затягувати робочий процес. «Бабські бунти» - виступи й акти непокори, ініціаторками яких були здебільшого жінки. «Баба» - символ культурної відсталості, тож використання назви «бабські бунти» мало слугувати для пояснення мотивації бунтів з позиції «неотесаності» селянок, якою користаються «куркулі» тощо.

¹⁶⁴ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. Кн. 2. 1932-1934 гг. Москва, 2005. С. 109.

¹⁶⁵ Там же. С. 110.

¹⁶⁶ Голодомор 1932-1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: док. і матеріали/кол. упоряд.: В. Лозицький (кер.) та ін. Київ, 2008. С. 103.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Т. 3. Кн. 2. 1932-1934 гг. С. 108.

Тож, жінки були активними учасницями «волинок» (насамперед в березні 1930 року, але тенденція до виступів зберігалася й знову проявилася весною 1932 року). При цьому, не лише колгоспниці чи «середнячки», але й активістський склад, біднячки. Це не вписується в одновимірне уявлення про них лише як відданих прихильниць радянської політики на селі. Щодо мотивів, то в умовах зменшення кількості чоловіків, жінки брали на себе зобов'язання забезпечувати родину й дітей, тому вимоги бунтівниць були насамперед пов'язані з доступом до їжі, виживанням. Дії селянок стали закономірною відповіддю на загострення державної політики і перевищення повноважень місцевого активу.

Лінн Віола зазначає, що влада представляла «бабські бунти» як результат куркульського намовляння або «відсталості» селянок¹⁶⁹. Тому й ставлення до них було більш толерантним, ніж до подібних чоловічих протестів. Водночас дослідниця наголошує, що жінки були здатні до самостійного протесту та проявляли зародковий ступінь організованості й політичної поінформованості¹⁷⁰.

б) Використання та обмін «жіночих» ресурсів. Одним з них була здатність до фізичної праці, що дозволяла переважно молодим жінкам (та навіть підліткам¹⁷¹) найматися на роботу або до заможніших селян, представників влади чи національних меншин (поляки, німці, євреї, чехи), що мали спроможність оплачувати такі послуги. Також важливими стали специфічні вміння, що здобувалися селянками в ході гендерної соціалізації.

1. **Найми.** Кочетова (Савченко) Федора Устинівна 1926 р.н. з с. Листвина Корсунь-Шевченківського району згадувала як з братом пасла по

¹⁶⁹ Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: коллективизация и культура крестьянского сопротивления/ пер. с англ. А. В. Бардина. Москва, 2010. С. 225.

¹⁷⁰ Там же. С. 241.

¹⁷¹ Вікові рамки дитинства та підліткового віку досить складно визначити, однак з 6-7 до 10-12 років дітей поступово залучали до відповідних їхній статі господарських сфер, а дівувати починали у віці 14-18 років. Це був перехід дівчат до такої соціально-вікової категорії, яка відрізнялася від попередньої групи – підлітків 12-13 років. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.): монографія. С. 110, 117.

найму корів, за що отримувала їжу¹⁷². Іванисько (Бернадська) Катерина 1922 р.н. з с. Павлівка Мархлевського району працювала по людях: «мене наймали то *дитину поглядіть*, то корову попати. То я й вижила»¹⁷³. Туровець Віра 1926 р.н. з с. Дивина Брусилівського району свідчила, що її старші сестри ходили в найми та приносили гнилу картоплю, з якої мама пекла млинці. Після смерті батька матір також наймитувала, за що їй платили сухарями, мукою, «бувало, і копійчину давали». Таким чином вдалося врятуватися від смерті¹⁷⁴. Однак були й інші випадки, коли селяни не мали кому запропонувати своєї праці, бо «ніхто б у селі не зміг розрахуватися ні грошима, ні чимось їстівним...»¹⁷⁵.

2. Застосування специфічних «жіночих» вмінь. Прикладами таких вмінь були: приготування їжі, пошиття одягу, догляд за дітьми, виконання побутових обов'язків. Мисько Віктор 1927 р.н. з с. Деренківець Корсунь-Шевченківського району зазначав як його мати шила людям сорочки, штани, за що з нею розраховувалися харчами¹⁷⁶. Гулько П. з Ружинського району писала в листі Володимиру Маняку¹⁷⁷: «...була в мами машинка «зінгер» мама шила нехитру сільську одягу спідниці хвартушки і нам була якась підмога. *Забрали ту машинку мама плакали як без рук осталась...*»¹⁷⁸.

Швейна машинка також могла стати обмінним ресурсом для виживання родини. Наприклад, Журба Данило з с. Кищинці Фастівського району

¹⁷² Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив / Упорядн.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. У 10 т. Т. 4. Київ, 2007. С. 231.

¹⁷³ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. Київ, 2010. С. 110.

¹⁷⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Житомирська область. Житомир, 2008. С. 972.

¹⁷⁵ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 4. С. 114.

¹⁷⁶ Там само. С. 237.

¹⁷⁷ Мову й пунктуацію оригіналу збережено.

¹⁷⁸ Лист до Маняка Володимира Антоновича від Гулько П.Е. Селище Ружин Житомирської області. Арк. 2. URL: <https://em3byzx68tj.exactdn.com/wp-content/uploads/2016/05/Hulko.pdf> (дата звернення: 10.05.2023).

згадував, як дружина врятувала його від смерті, віддавши швейну машинку дружині одного з «комнезамів» за півпуда борошна та молоко¹⁷⁹.

Збільшувала шанси на виживання робота вихователькою в «детській» (дитячому садочку) чи куховаркою на колгоспному полі, де був обмежений, але все ж таки доступ до харчів. Барабаш Оришка 1920 р.н. з с. Білоусівка Драбівського району свідчила як в «страшному 33-му» у 13-річному віці:

ледве пересувалася, а на роботу треба йти, бо там сякий-такий пайок давали. Мама наша вже була немолода. А я в дитячому садку, як тоді казали в «детській», щось робила. Дадуть на роботі скибочку хліба, аж прозору, принесу додому, по кришичці поділю: матері, сестрі й собі. Пухли люди від голоду. Ішли на роботу ледь живі...¹⁸⁰

Медведєва (Стороженко) Антоніна з м. Тальне розповідала про свою бабусю Домку Нестерівну, якій саме завдяки роботі у «майдані» (дитячий садок) вдалося не допустити смерті сімох власних дітей¹⁸¹.

3. Взаємодія з представниками національних меншин: Боярчук Марія з селища Пулини в роки масового голоду служила в єврейки – пасла корів. Оцінювала жінка цю службу так: *«Добре мені було в єврейки. Вона в чайній робила: дасть мені шматочок цукру, якоїсь випічки»*¹⁸². Махновець Розалія Іванівна 1917 р.н. з х. Гуска (сучасна Житомирська область) свідчила, що її як кращу ученицю в травні 1933 року відправили на тримісячні курси в м. Малин при райВНО. Завдяки пайку – 400 г. хліба і борщу з кропиви Розалії вдалося врятувати маму і меншу сестру, які залишалися в селі. Однак саму дівчину від голодної смерті вберегла родина євреїв: *«...господарка зрозуміла, що я голодна, напоїла гарячим чаєм з хлібом з маслом. І так потрошку підгодовувала протягом тижня. Врятувала від голодної смерті. Я до сих пір вдячна їй за те»*¹⁸³. Боячук (Расенюк) Дарія 1919 р.н. з с. Неділице Ємільчинського району пригадувала, як її старша сестра працювала у

¹⁷⁹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 454.

¹⁸⁰ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 466.

¹⁸¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 36.

¹⁸² Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 420.

¹⁸³ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Книга друга. С. 28.

німецьких колоністів як домробітниця (поралася по господарству, доглядала дітей тощо)¹⁸⁴.

Тож, частина селянок вдавалася до таких стратегій виживання як використання специфічних вмінь та наймання до «хазяїв» переважно за їжу. Однак ці стратегії не були доступними для всіх селянок, адже залежали від стану здоров'я, віку жінок, соціального ландшафту місцевості, близькості до міст, наявності власних технічних засобів тощо. Тому більшого розповсюдження набула стратегія обміну жіночого майна або в мережі «Торгсин», або бартеру між селян(к)ами.

В) Обмін жіночого майна. 29 червня 1932 року Українська економічна нарада прийняла постанову «Про утворення Всеукраїнської контори Торгсину». Основне завдання «Торгсину» - мобілізація валюти, золотих монет царського карбування, срібла, антикваріату та побутово-обрядового золота¹⁸⁵. «Торгсин» був засобом виживання не тільки для людей, але й для держави, яка опинилася у ситуації валютної кризи й збирала золото для завершення індустріалізації. Апогей діяльності мережі припав на 1932-1933 роки: за цей час громадяни здали майже 60% вартості всіх цінностей, скуплених «Торгсином» за весь період його існування¹⁸⁶. Селяни ж зазвичай купували необхідні продукти, серед яких хліб, цукор та крупи¹⁸⁷. Київська обласна контора почала формуватися в січні 1932 року й за темпами зростання на республіканському рівні вона лідирувала¹⁸⁸. У квітні 1933 року в області знаходилося 54 торгівельні одиниці «Торгсину»¹⁸⁹ (третина

¹⁸⁴ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 6. Київ, 2008. С. 88.

¹⁸⁵ Стяжкіна О. Режим безперервної війни: мобілізація, мілітаризація та практики підтримання неоголошеного надзвичайного стану у підрадянській Україні 1920-початку 1940-х років. Нарис 2. *Рокада: чотири нариси з історії Другої світової*. Київ, 2020. С. 65.

¹⁸⁶ Осокіна Е. Алхимия советской индустриализации. Время Торгсина. Москва, 2019. С. 68 (Електронна версія).

¹⁸⁷ Там само. С. 69 (Електронна версія).

¹⁸⁸ Мельничук О. Основні етапи розвитку Київської обласної контори «Торгсин». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2013. Вип. 22. С. 179-180.

¹⁸⁹ Там само.

магазинів – у Києві). Чи не кожен великий населений пункт мав свою торсинівську одиницю¹⁹⁰.

За свідченнями очевидців Голодомору, найпоширенішими жіночими ювелірними виробами, що здавали в «Торгсин», були прикраси, зокрема золоті (сережки, кільця, вінчальні обручки, дукачі, намиста, хрестики) та родинні реліквії. При одруженні було престижно купувати молодим золоті персні, а дівчина, яка йшла заміж, повинна була мати сережки й золотий хрестик¹⁹¹. Як свідчив Косенко Панас 1921 р.н. з Таращі, «жінки ж, молоді жінки, каждая мала, значить, зв'язок тих дукатів, красиве намисто і колечки, золоті сережки, все це несло в той торгсін, щоб тільки вижить...»¹⁹²

Косенко також згадував, як в скрутний час родина здала в «Торгсин» золоті сережки матері. Попри те, що чоловік і не пам'ятає, що саме за них отримали, але оцінює свої емоції як дуже радісні, «тому що хоч раз поїсти для сім'ї й то було дуже важливим»¹⁹³. Схожу ситуацію оповідає Воскобойник (Писаренко) Ганна 1923 р.н. з с. Медведівка Чигиринського району. Її батьки виміняли золотий материн хрестик, але респондентка пам'ятає не кількість отриманих харчів за нього, а те, що «якби не той хрестик, то ми б з голоду померли»¹⁹⁴.

Однак у спогадах зустрічаємо інформацію й про конкретну кількість отриманого борошна, круп або що чи про махінації працівників «Торгсину». Наприклад, зі свідчень Куліш Юлії 1912 р.н. дізнаємося, що навесні 1933 року вона віднесла в «Торгсин» свої сережки із золота з «красними камнями», які їй надіслав батько на 14-річчя. Дали їй 3 кг. крупи, 1-2 кг.

¹⁹⁰ Мельничук О. Основні етапи розвитку Київської обласної контори «Торгсин». С. 180.

¹⁹¹ Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині/упорядн. Ю.В.Авраменко, В.М. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький-Київ-Нью-Йорк, 2000. С. 88-91.

¹⁹² Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив / Ред. о. Ю. Мицик. У 10 т. Т. 3. Київ, 2007. С. 124.

¹⁹³ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 4. С. 124.

¹⁹⁴ Інтерв'ю з Воскобойник Ганною Василівною від серпня 2018 року; с. Медведівка Чигиринського району Черкаської області. Інтерв'юер – Артеменко Лариса Олегівна, Вигодованець Ольга Василівна. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/voskobojnyk-pysarenko-ganna-vasylivna-1923-r-n/>

локшини¹⁹⁵. Серед махінацій використовувалися: обважування, неврахування художньої цінності виробу, відсутність його зважування; неякісний і несправедливий обмін на харчі з домішками неїстівних речовин (вапна тощо). Окрім цього, шлях до «Торгсину» був небезпечний: величезні черги, коли можна було не дочекатися отоварення або бути пограбованому; людину могли вбити під час повернення до домівки.

Між односельцями відбувався й бартер. Предметами обміну найчастіше ставали жіночий одяг та предмети декоративно-ужиткового мистецтва. Руденко Люба Данилівна 1921 р.н. із с. Лисівка Попільнянського району згадувала про обмін молока на рушники й хустки. Зазвичай суб'єктами такого бартеру були жінки, а обмінювалися саме їхні речі. За півлітра молока людина віддавала найдорожчі родинні вироби ручної роботи¹⁹⁶.

Тож, Голодомор змушував багатьох обміняти свої цінності на їжу, щоб вижити. Попри емоційну прихильність до виробів, селяни були готові розлучитися з ними, щоб забезпечити виживання родини. Процес обміну був сповнений труднощів та несправедливості. Однак часто саме жіноче майно дореволюційного/НЕПівського періоду ставало тим головним ресурсом, який рятував від голодної смерті.

Отже, становище селянок в 1920-1930-ті роки зазнало значних змін: встановлювалася юридична рівність, однак реальна «емансипація» полягала в залученні до колективної праці на державу. Відповідно, розрив між реальністю та деклараціями зберігався, а трансформація гендерних відносин слугувала побудові «нового» суспільства й людини. Селянки (особливо окремі групи «соціально близьких» жінок) сприймалися в рамках декларованої політики «розкріпачення» як ресурс, що можна було залучити до участі в кампаніях влади.

¹⁹⁵ Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині на Переяславщині. С. 66.

¹⁹⁶ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 141.

2. 3. Поведінка й соціальні ролі призвідниць в механізмі масового насильства

Роль республіканських і місцевих органів влади в реалізації механізму насильства над селянами була значною. Їхні представники не лише виконували накази «згори», але й проявляли в діях власну суб'єктність, погіршуючи ситуацію на місцях. Активістки-призвідниці мали повноваження як представниці центральної влади на мікрорівні, що легітимізувало їхні дії. Радянська емансипаційна політика 1920-1930-х років сприяла активному залученню сільської інтелігенції (вчительок), молоді (комсомол), біднячок, колгоспниць тощо до політичних кампаній влади. Вона намагалася підважити традиційні гендерні ролі жінок-селянок й використати останніх як агенток соціалістичних перетворень села. Наприклад, для здійснення насильства проти односельців в ході колективізації й Голодомору.

Впровадження примусової колективізації й Голодомор 1932-1933 рр. не варто розглядати як одномоментні акти здійснення злочину, вони були складовою комплексного механізму масового насильства на селі. Активними його учасницями стали жінки різного соціального статусу, віку, походження, мотивації. Вони здебільшого були корінними мешканками того чи іншого населеного пункту й перебували у родинних, сусідських, кумівських взаємозв'язках з селянами. Проте радянська влада намагалася нівелювати ці зв'язки з метою протиставлення однієї соціальної групи іншій, щоб «руками селян» здійснити соціальний експеримент й підштовхнути до конфронтації.

Держава активно залучала ряд інституцій до здійснення масового насильства над селянами: КНС, комсомол, районних уповноважених, місцеву владу, колгоспні господарства, школу тощо. Люди, що входили до цих інституцій, могли бути сусідами та родичами жертв. Не завжди належність призвідниць до певних інституцій зумовлювала їхню поведінку, бо багато що залежало від обставин виконання конкретних соціальних дій та міжгрупових

взаємин (як всередині груп призвідників, так і з селянами). Мотивація була різною: від кар'єризму та визискування до фанатизму¹⁹⁷.

При вчиненні протиправних дій активістки могли проявляти власну ініціативність¹⁹⁸; використовувати ритуалізовані агресивні дійства для приниження людської гідності й честі жертв, їхньої дегуманізації. Така поведінка призвідниць слугувала демонстрації соціальної єрархії та своєї влади. Актори насильства могли імпровізувати зі «сценарієм» відповідно до своїх бажань і мотивацій, але в рамках владних вимог і передбачення несподіваних ситуацій з боку селян¹⁹⁹. Тож обставини змінювали поведінку призвідниць, які звикали до насильства («рутинізація», «континуум деструктивності»), призвичаювалися до нього, ставали жорстокими й керувалися іншим набором цінностей і норм²⁰⁰.

Розглянемо ролі та поведінку призвідниць відповідно до їхньої інституційної належності (як пропонує Дарія Маттінглі):

а) **КНС**. Комнезамівки не лише конфісковували майно, але й були інформаторками. У свідченнях Колісніченко Марії 1916 р.н., смт. Глеваха йдеться про її сусідку-комнезамівку Галю, що заявила про наявність запасів пшениці у родини респондентки. Представники сільської ради наступного дня завітали додому до Марії, але *вдали, що нічого не знайшли*. Вони розповіли про донос сусідки. У результаті батько Марії та чоловік Галі погрожували їй заподіянням фізичної шкоди за повторне донесення²⁰¹. У

¹⁹⁷ Див. детальніше класифікацію мотивації призвідниць на прикладі Голодомору (на основі розробок кримінологині Алетт Сьмолерс): Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> (дата звернення: 28.04.2023).

¹⁹⁸ Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20-30х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. № 9. С. 366.

¹⁹⁹ Йдеться про реляційну автономію і принцип регульованої імпровізації («габітус» П'єра Бурдьє).

²⁰⁰ Smeulers A. What Transforms Ordinary People into Gross Human Rights Violations? *Understanding Human Rights Violations: New Systematic Studies*. Farnham, 2004. P. 545 (Electronic version).

²⁰¹ Борисенко В. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. Київ, 2007. С. 146-147.

цьому уривку варто звернути увагу на гендерний дисбаланс влади: Галя, попри її членство в КНС, залишалася вразливою як жінка, стикаючись з погрозами від двох чоловіків.

Ткач Тетяна 1909 р.н., с. Красилівка, що певний час була членом комісії з хлібозаготівель, оповідала про Оксану Зайчук - «першу активістку на селі, членку комнезаму, комсомолку, гіршу від самих більшовиків»²⁰². Важливими видаються декілька аспектів: по-перше, респондентка звертає увагу на поведінку активістів до масових реквізицій – голова комісії розкуркулював людей в 1930 році, інші учасники – «громили церкву, рубали ікони, на престолі танцювали гопки»²⁰³. Це підтверджує тезу, що частина призвідників вже була призвичаєна до скоєння насильства ще до 1932-1933 років. Тетяна Вакулівна зазначала, що коли вона висловилася проти поведінки Оксани, то її виключили з комісії: «роботи з неї ніякої, тільки куркулям допомагає плакати!»²⁰⁴. Це свідчить про межі влади жінок всередині групи призвідців й наявність внутрішньогрупової динаміки, що передбачала покарання за виступи проти тих, хто поведився більш лояльно, або й занадто активно (Оксана не була покарана). До того ж, очолював комісію саме чоловік і більшість її членів теж були чоловіками. Ткач наголошувала на «жорстокому поводженні» Зайчук з дітьми, а також особливій активності Оксани, «яку не проявляли чоловіки-більшовики, що намагалися їй завадити». Але така характеристика може бути відтворенням стереотипів про поведінку жінок в сільському соціумі, які порушувала Зайчук. Звідси особливий акцент на жорстокості до дітей, порівняння вчинків Оксани з чоловічою поведінкою, яка не оцінюється так гостро.

Особливу жорстокість жінки можна пояснити спробами показати керівництву свою відданість і «рішучість» у боротьбі з «ворогами». Стимулом для вступу до лав КНС були й матеріальні блага та привілеї,

²⁰² Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині: додаток до Київ. обл. тому Національної книги пам'яті. Т. I. С. 524.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Там само.

надані державою. Наприклад, харчування в колгоспній їдальні: «варили борщі, супи, вареники. За вказівкою голови гущу й вареники віддавали активістам...»²⁰⁵ та відрахування ¼ вилученої продукції на користь призвідників²⁰⁶.

Про певну ідеологічну підготовку «комнезамівців» зауважував Колісник Андрій 1922 р.н., с. Доброводи: «Комнезамівців *налаштовували районні інструктори-комуністи*, всі вони були лютішими за диких звірів»²⁰⁷. А Гарниш Ірина 1922 р.н., с. Паланка згадувала як одна комнезамівка – Серафима відповідала на запитання, «що це за влада така, яка забирає останнє?» такими словами: «Я сама ця влада!»²⁰⁸. Така відповідь демонструє, як призвідниця могла сприймати себе й свою роль, а саме з гордістю за контроль над життями інших людей.

б) Комсомолки. Серед сільських активістів виділялися комсомольці, що спочатку залучалися до агітаційно-роз'яснювальної роботи, однак згодом виконували адміністративно-контролюючі та репресивні функції²⁰⁹. Використання комсомольців для впровадження колективізації і масових реквізицій селянського майна було пов'язано з декількома чинниками. Серед них: вікові особливості молоді (революційний запал і романтизм, бажання змін, амбіційність) та кількісна перевага комсомольських осередків над партійними. Наприклад, диспропорція в Київському окрузі становила 78,7%²¹⁰. Комсомол ставав соціальним ліфтом, а участь у владних кампаніях

²⁰⁵ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив / Ред. о. Ю. Мицик. У 10 т. Т. 3. Київ, 2007. С. 87.

²⁰⁶ Волошенко В., Білоконь Г. Жінки у лавах КНС: штрихи до соціального портрету. URL: http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Istoria/1_81074.doc.htm (дата звернення: 02.06.2022)

²⁰⁷ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Київ, 2009. С. 598.

²⁰⁸ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Частина 1/ упорядн. Левицька Е.А., Захарченко В.І., Жук П.М. та ін. Черкаси, 2008. С. 833-834.

²⁰⁹ Лисенко О. Діяльність комсомольців як елемент здійснення державного терору під час колективізації сільського господарства. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2018. №1 (49). С. 119.

²¹⁰ Там само. С. 127.

– початком кар’єрного росту. Відповідно, значної ваги в цих умовах набувала політична лояльність молоді²¹¹. Також свою роль відігравав конфлікт поколінь²¹². Для селянок вступ у комсомол – це була можливість вирватися з патріархального родинного середовища і мати більше шансів для самореалізації в пропонованих владою сферах, раніше недоступних жінкам.

У механізмі масового насильства комсомолки виконували різні функції: і як члени заготівельних бригад (Додаток 2), і як активістки, агітаторки вступу до колгоспу, учасниці антирелігійної кампанії. Молчанова Раїса 1927 р.н., з Полісся у листі до о. Юрія Мицика від 2005 року писала про Лідію Пашкову – секретарку комсомольського осередку. Вона самотужки навчилася грамоти, мала освіту (бухгалтерські курси), що не вкладається в розуміння призвідців як «люмпенізованих»²¹³ елементів села. Лідія не брала участі в обшуках і, за твердженнями місцевої влади, «захищала куркулів»²¹⁴.

Показовою є наступна цитата:

Пашкова *спробувала один раз поїхати з виконавцями робити обшук, та, побачивши повзаючих по долівці опухлих дітей, зареклася:*

*- Більше не буду. Хай мене судять...Такої наруги над людьми я не годна витримати..*²¹⁵

Хоч ми й не знаємо, чи дійсно жінка говорила ці слова, однак дослідники поведінки призвідників стверджують, що актори в момент

²¹¹ Лисенко О. Діяльність комсомольців як елемент здійснення державного терору під час колективізації сільського господарства. С. 130.

²¹² Див. приклад листа Саганця Івана Арсеновича з с. Капустинці Володарського району Київської області у редакцію газети «Радянське село», де він запитував, чи дійсно його справедливо «розкуркулили» і чи він може вважатися «куркулем». Однак важливо, що автор презентує себе як «правильного радянського» громадянина й наголошує на своєму конфлікті з батьком-«куркулем», керівником «Євангельської секти», з яким він нібито остаточно розсварився у 1919 році, тому що вів антирелігійну пропаганду. Найімовірніше, акцент на цьому конфлікті – свідомо риторична стратегія Саганця, однак можемо припустити, що релігійні розбіжності могли спричиняти конфлікти й руйнування родинних зв’язків. ЦДАВО. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 336. Арк. 1-1 зв.

²¹³ Люмпенізація – процес втрати певним соціальним прошарком характерних рис, що супроводжується переходом в нижчий соціальний статус//Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%25CB%25FE%25EC%25EF%25E5%25ED> (дата звернення: 28.04.2023)

²¹⁴ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. У 10 т. Київ, 2006. Т. 3. С. 87.

²¹⁵ Там само.

вчинення злочину, або будши його свідками, відчують сильні емоційні реакції: від огиди, нудоти, запаморочення до паніки, тривоги та шоку²¹⁶. Вони можуть вказувати на наявний моральний конфлікт. Коли ми змушені поводитися так, що це викликає когнітивний дисонанс, ми змінюємо наші переконання та цінності, таким чином зменшуючи його²¹⁷. Перша реакція є важливою, бо як тільки людина перетинає межу – вона стає призвідником. Однак чи чинитиме далі злочини – залежить від того, як впорається з цією конкретною ситуацією²¹⁸. У випадку Лідії Пашкової вона свідомо відмовилася виконувати будь-який подібний наказ у майбутньому, попри небезпеку та тиск. Подібним чином вчинила і Прошенко Марія 1904 р.н. з с. Черняхів – комсомолка з 1922 року, що працювала в сільраді до 1932 року. Однак «як стали людей розкуркулювать, то й мені сказали, щоб і я ходила з активістами, але я *отказалась*...Я тоді на півроку з села поїхала,...потім вернулась...»²¹⁹ Ці приклади свідчать про різноманітність моделей поведінки комсомолок під час колективізації і Голодомору, адже на мотивацію та дії впливали індивідуальні обставини й чинники, що спонукали до відхилення від очікуваної державою нормативної поведінки.

Пагер Олена 1926 р.н., с. В'юнище пригадувала, як активісти виявили в її родини м'ясо, але залишили його стерегти комсомолку, а самі пішли. Коли мати Олени попросила її хоч по кусочку дати м'яса дітям - та не дала²²⁰. Дівчина відмовила, сказавши, що її вчинок розцінювався б як «невірність комсомолу». Відповідь можна пояснити тим, що комсомолка інтерналізувала

²¹⁶ Munch-Jurisc D.M. Perpetrator abhorrence: disgust as a stop sign. *Metaphilosophy*. Vol.45, No.2 (April 2014). P. 270.

²¹⁷ Ibid. P. 278.

²¹⁸ Smeulers A. 'What Transforms Ordinary People into Gross Human Rights Violations?' *Understanding Human Rights Violations: New Systematic Studies*. Farnham, 2004. P. 549-550 (Electronic version).

²¹⁹ Інтерв'ю з Прошенко Марією, дата – 2002 рік; с. Черняхів Кагарлицького району Київської області. Інтерв'юер – Володимир Володько. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/proshenko-mariya-ivanivna-1904-r-n/> (дата звернення: 28.04.2023).

²²⁰ Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині на Переяславщині/упорядн. Ю.В.Авраменко, В.М. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький-Київ-Нью-Йорк, 2000. С. 139.

окремі ідеологічні постулати та норми. Вона або усвідомлювала їхню важливість та цінність для себе, або ж потенційні наслідки відхилення від очікуваної поведінки. Олена Лисенко вважає, що йшлося про моральну деформацію особистості, коли загальнолюдські цінності розглядалися як прояв слабкості та зради інтересам держави й партії²²¹. Тімоті Вільямс наголошує, що коли люди засвоюють цінності й переконання «ролі», то вона «відключає традиційну мораль», що діє в «нормальному стані». Роль не обов'язково повністю інтерналізувати, але з нею час від часу можна тимчасово ідентифікуватися. Коли хтось поводить відповідно до ролі, відбувається злиття особи й ролі. Тоді призвідник перестає бути тим, кого примушують брати участь, а стає тим, хто сумлінно виконує свою роль. Тенденція зростає залежно від соціальних параметрів тиску (сильна держава, монолітне суспільство тощо)²²².

Кулик Павло 1928 р.н., с. Велика Березянка поділився історією, яка ілюструє трансформацію уявлень і поведінки призвідниці залежно від умов життя. В 1931 році комсомолка агітувала вступати до колгоспу, у якому можна буде вдосталь наїстися «вареників у маслі». Але в червні 1933 року сама помирала з голоду й каялася, що її «обманули»: «Самі живуть, а я вмираю...»²²³. На нашу думку, ці слова свідчать про початкову віру комсомолки в «ідеали» та правильність більшовицької політики. Однак розповідь увиразнює, що голод торкнувся всіх, зокрема й активісток, які агітували за колгоспну систему.

В анонімному листі до Маняка від селянки з с. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району призвідниці-комсомолки репрезентуються як девіантні жінки, що не відповідають гендерним нормам. Їх схарактеризовано терміном з негативною конотацією: «баби...темні *гульвіси*...день ходить

²²¹ Лисенко О. Діяльність комсомольців як елемент здійснення державного терору під час колективізації сільського господарства. С. 140.

²²² Willams T. The complexity of Evil: a multi-faceted approach in Genocide perpetration. *Zeitschrift für Friedensund Konfliktforschung*. 2014. Vol. 3, No. 1. P. 83-84.

²²³ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша/упорядн.: О. Веселова, О. Нікілев. Київ, 2009. С. 681, 691.

*штриха у дітей у колисці забира торбинку яку ховала людина на дневне пропитанія, а ніч пили та гуляли дурням доручили таке діло»²²⁴. Насамперед, авторка покладає відповідальність за страждання й смерті односельців на низових активісток, а про Сталіна пише, що він «не міг таке загадувать чогобже він себе позорив ну що ж на мертвого можна все списать а стидно так він тоже багато зробив і *войну виграв*²²⁵ не втік нікуди...»²²⁶. З цього листа дізнаємося про негативне й зневажливе ставлення громади до найбільш «запеклих» активісток (Грибка й Плівчиха) після Голодомору 1932-1933 років: «*хіба це були люди це звірі і гади жили більше як по сто год і не покарав їх боз*²²⁷ їх люди *ненавиділи* поки вони і *подошли*... деякі повтікали із села і не приїжали ніколи бо стидно було їхати»²²⁸.*

в) Уповноважені (Додаток 3). Зазвичай в розповідях респондентів маркуються як «чужі» для селянського середовища (з причини «маскулінного» вигляду та російськомовності). Щодо одягу, то йдеться про шкіряні тужурки, чорні чоботи, штани, картуз, часом при собі жінки мали зброю (револьвер). Водночас звернено увагу й на особливу жорстокість до дітей, що натякає на девіантність поведінки²²⁹.

²²⁴ Лист Маняку Володимиру Антоновичу від невідомої. С. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Київської області. Арк.1. URL: <https://em3byzx68tj.exactdn.com/wp-content/uploads/2016/06/Unknown.pdf> (дата звернення: 10.05.2023).

²²⁵ Свідчить про важливість для респондентки міфу «Великої вітчизняної війни», що є однією з причин виправдання злочинів Сталіна; також вираження поглядів на «добраго царя й поганих бояр», про дії яких цар не здогадується.

²²⁶ Лист Маняку Володимиру Антоновичу від невідомої. С. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Київської області. Арк.1-2. URL: <https://em3byzx68tj.exactdn.com/wp-content/uploads/2016/06/Unknown.pdf> (дата звернення: 10.05.2023).

²²⁷ Інформація про покарання призвідниць та навіть їхніх дітей неодноразово зустрічається, базується на уявленнях про обов'язковість відплати за спричинене зло. Якщо в реальності призвідниці не були покарані, то хоча б у розповідях жертви «карають» їх, розповідаючи про смерть в муках, перебування в стані паралічу, трагічну загибель родичів абощо.

²²⁸ Лист Маняку Володимиру Антоновичу від невідомої. С. Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Київської області. Арк.2. URL: <https://em3byzx68tj.exactdn.com/wp-content/uploads/2016/06/Unknown.pdf> (дата звернення: 10.05.2023).

²²⁹ Див. приклад: Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга друга / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; Київ, 2009. С. 223-224.

г) *Керівний склад місцевих органів влади/колгоспів (Додаток 4) тощо.*

Були залучені як члени заготівельних бригад. Деякі жінки раціоналізували злочинні дії ідеологічними установками, або щиро вірили в них, на що вочевидь могла вплинути масова антикуркульська пропагандистська кампанія кінця 1920-х-початку 1930-х років. Таке ідеологічне виправдання призводило до того, що злочин не вважався злочином, а сприймався як необхідний засіб для досягнення кінцевої мети (як варіант – побудови соціалізму). Для цього потрібно було боротися з «ворожими силами», які заважали здійсненню цілі²³⁰. Виправдання потрібне ще й тому, що допомагає зняти з себе відповідальність та усунути потенційне почуття провини.

У деяких чоловічих свідченнях поведінка жінок, наділених політичною владою на селі, оцінюється крізь призму тогочасних гендерних норм і стереотипів. Наприклад, використовується ототожнення призвідниці з відьмою (маргінальною частиною сільського соціуму) як агенткою деструктивних сил. Або ж надається характеристика дій активістки як «людиноненависницьких», яким протиставляється переконання респондента про те, що жінка має «бути сердечною»²³¹. Подібні представлення не є унікальними для свідчень про Голодомор, вони повторюються і в інших контекстах, де йдеться про жінок-акторок насильства. Це підкреслює роль і стійкість суспільних очікувань, які впливають на інтерпретацію дій жінок.

Вплив внутрішньогрупової динаміки на поведінку призвідників розглянемо на прикладі хлібозаготівельної кампанії (січень 1932 року) в селі Осітняжка Златопільського району²³². Згідно з типологією Тімоті Вільямса можна виокремити наступні дії. Насамперед ті, що спантеличують (discouraging), вони здійснюються перед злочином, як-от демонстративна

²³⁰ Див. приклад: Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині. Т. I. С. 281.

²³¹ Див. детальніше: Там само. С. 375; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. С. 140.

²³² Див. джерело: Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Частина 1. С. 726-728.

відмова від участі²³³. Так поводитися окремі члени куткової комісії з хлібозаготівлі зокрема Красіліч Наталя, коли заявляла: «Що ви робите, хіба можна чоловіка залишити голодним, ви ж бачите, що це вже останній хліб забрали, через те, що вже не перший, а третій раз забираєм»²³⁴. Така заява породжує моральний контрдискурс і ставить знак питання для інших призвідців, встановлюючи можливість «відходу» від дій. Члени комісії погодилися з жінкою і залишили хліб, їхня поведінка є прикладом порятунку окремої особи з групи жертв. Позицію Анастасії Прудченко не можна чітко визначити: є елементи і активного заохочення, але водночас і спантеличення. Вона заявляла:

*Хіба це комісія по хлібозаготівлі, що захищає куркулів та скриваючих хліб, як так робить, то я зовсім відмовляюсь від комісії, бо як будемо залишати хліб у таких колгоспників...то нема чого ходити по кутках шукати хліба*²³⁵

Активне заохочення полягає в тому, що Прудченко підтримує та вітає саме жорсткі методи проведення хлібозаготівлі, які, на її думку, матимуть «ефект». Але жінка демонструє розчарування комісією, зненацька ставлячи під сумнів її діяльність та авторитет. Це може спровокувати конфлікти всередині групи та заохотити інших також відмовитися від участі.

г) **Освітянки, працівниці ясел, патронатів тощо.** Серед освітянок переважали жінки, які були ідеологічними провідниками політики партії та «нової» радянської культури на селі й відповідали за виховання учнів. Однак їхнє становище було двозначним. Сільські вчительки опинилися між «молотом» (радянською владою) і «ковадлом» (її противниками)²³⁶. Особливо вразливим було становище жінок, бо завдяки професії і знанням вони відрізнялися як від селянок, що виконували традиційні гендерні ролі, так і авторитетних сільських чоловіків. Їхнє життя ускладнювалося

²³³ Williams T. Thinking beyond perpetrators, bystanders, heroes. A typology of action in genocide. *Perpetrators and Perpetration of Mass Violence, Action, Motivations and Dynamics*/ed. by Timothy Williams and Susanne Buckley-Zistel. P. 30.

²³⁴ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Частина 1. С. 726.

²³⁵ Там само. С. 727.

²³⁶ Томас Юинг Е. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг./ пер. с англ. Д. Благова. Москва, 2011. С. 34.

упередженим ставленням оточення, аморальністю й свавіллям влади (наприклад, жінки, які боролися з сексуальними домаганнями, отримували додаткові неприємності), утисками місцевих чиновників, а їхня надмірна активність проти локальних авторитетів каралася²³⁷. Вчительок могли й розкуркулити за додаткові джерела доходу (великий сад, жінка й чоловік отримували зарплату за роботу в школі), вигнати зі школи, піддати остракізму за соціальне походження, правдиві висловлювання тощо²³⁸.

Освітянки організовували школярів для участі в хлібозаготівлях і входили до складу бригад. Мельниченко Петро 1922 р.н. згадував випадок, коли вчителька зібрала учнів і привела їх до хати «нездатчика хліба», де вони публічно ганьбили чоловіка: «Ганьба Осадчому Нестору! Куркуль, глитай, хліб оддай!»²³⁹. Це свідчить про використання дітей в кампаніях влади, зокрема для здійснення психологічного тиску на односельців. Схожий приклад розповідала Бебешко Явдоха 1921 р.н., с. Дмитрушки: родина посадила трохи квасолі, цибулі та буряків, а коли вони зійшли, то «*прийшла вчителька з учнями, повиривали все, скидали на купу і пішли. На завершення цього злочину вона сказала: “Нехай здохне куркульська морда, не дати їм нічого!”*»²⁴⁰.

У свідченнях можна знайти інформацію про різний досвід вчительок під час колективізації й масового голоду. Колесник Дмитро 1918 р.н., с. Рижавка пригадував, як до вчительки Ольги Бондарук прийшли активісти Сісецький Панько з дружиною Марією і забрали зароблені 18 пудів хліба, після чого декілька членів родини Ольги загинули від голоду²⁴¹. Гук Ганна 1923 р.н., с. Мар'янівка зазначала, як одного разу зірвала колосок і їла зерно, а вчителька вирвала його з рук, накричала і погрожувала, що батько дівчинки потрапить

²³⁷ Томас Юинг Е. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг. С. 36-41.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив / Ред. о. Ю. Мицик. У 10 т. Т. 6. Київ, 2008. С. 287.

²⁴⁰ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. С. 116.

²⁴¹ Там само. С. 518.

у в'язницю²⁴². Ще один приклад свідчить про зміну поведінки вчительки під час впровадження колективізації: спочатку – розхвалювала її, але коли побачила руйнівні наслідки – збожеволіла, зарізала дочку і принесла до сільради²⁴³.

Роботу в яслах і патронатах, на нашу думку, можна проінтерпретувати і як стратегію виживання для власних родин, і для допомоги односельцям. Біленко Марія 1920 р.н., з Березанського району пригадувала як родині вдалося вижити: завдяки тому, що найстарша сестра варила їсти в інтернаті для дітей і приносила лушпини з картоплі.

Однак у спогадах ми виділили й інші сюжети, пов'язані з поведінкою працівниць дошкільних закладів: 1) діти намагалися взяти із собою залишки їжі, але виховательки перешкоджали їм, забирали цю їжу, або взагалі переставали видавати; 2) крадіжки запасів працівницями закладів; 3) прояви «класової» ворожості до «куркульських» дітей. Це демонструє зміни поведінки жінок, коли для виживання власних дітей доводилося красти в інших і прирікати їх на голодну смерть. Хоча не всі дії вихователок можна пояснити мотивацією виживання, особливо жорстоке й антигуманне ставлення до дітей «ворожих» соціальних груп чи відбирання їжі в тих, хто забирив її для порятунку своїх родин.

д) Інше. Ця категорія включає фрагментарні згадки про призвідниць (відомі лише ініціали або нечітка ідентифікація з певною інституцією/органом): «активістка», «комуністка», членка «куткових» бригад, «десятниця», «червона мітла» тощо. Непоодинокими є характеристики призвідців як «мародерів» та «грабіжників». Таким чином підкреслюється такий фактор участі в хлібозаготівлях та розкуркуленні як матеріальне збагачення. Дослідники стверджують, що людей заохочують брати участь в насильстві можливістю позбавити жертв їхнього багатства та

²⁴² Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині. Т. I. С. 211.

²⁴³ Там само. С. 512.

власності – або шляхом прямого розграбування, або скупивши майно й зайнявши примусово звільнені помешкання²⁴⁴. Призвідники часто грабували односельців, конфісковуючи не лише харчові запаси, але й одяг, посуд, меблі, прикраси тощо²⁴⁵.

Майно розкуркулених могло продаватися на аукціонах - «хто більше заплатить», але зазвичай його скуповували за безцінь самі ж призвідники. Хоча Грищенко Микола 1922 р.н., с. Бишів наводить відмінну інформацію про реакцію громади на мародерство активістів. Він розповідає, що «більше» за речі ніхто не давав і їх вдавалося викупити господарям на гроші, зібрані в родичів і знайомих: «так односельці виявляли *співчуття і підтримку* пограбованим радянською владою сім'ям»²⁴⁶. Однак, це скоріше виняток, ніж правило. Чоловік відзначає, що ті, хто все ж таки скуповували речі, здобуті незаконним шляхом, «ловили на собі презирливі погляди односельчан»²⁴⁷.

У цьому контексті важливо зрозуміти особливості поведінки «свідків» (bystanders). Мері Фулбрук зазначає, що в системі санкціонованого державою насильства, яке продовжується тривалий період часу, «сторонні спостерігачі» стають частиною ширшого поля множинних конфліктуючих сил, втрачається їхня «зовнішня» до ситуації позиція²⁴⁸. Тобто, їхня поведінка в такому разі не може розглядатися нейтрально. Фулбрук стверджує, що їхні дії залежали й від того, як на них реагували інші²⁴⁹. Локальний контекст спільноти впливав і на можливості виживання, а моральна підтримка (акти солідарності, дружби,

²⁴⁴ Jones A. Genocide: a comprehensive introduction. London, 2006. P. 264.

²⁴⁵ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. С. 220-221.

²⁴⁶ Інтерв'ю з Грищенком Миколою Адамовичем, дата – невідома; с. Бишів Макарівського району Київської області. Інтерв'юер – Вишняк О. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/gryshhenko-mykola-adamovych-1922-r-n/> (дата звернення: 30.04.2023).

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ Fulbrook M. Bystanders: catchall concept, alluring alibi, or crucial clue? *Probing the limits of categorizations. The bystander in Holocaust history*. New York-Oxford, 2019. P. 23.

²⁴⁹ Ibid. P. 27.

готовність вислухати чи заспокоїти), як у прикладі Миколи Грищенка, могла ще й відновити віру в людяність²⁵⁰.

Косаткина Палажка 1916 р.н. зазначала, як активістки «понадівали на себе чужу одягу і, *не соромлячись*, хизувалися чужим добром по селу»²⁵¹. Відповідно, жінка вважала, що така поведінка повинна викликати сором, адже це незаконне заволодіння чужим майном. Однак можемо підсумувати, що у певної частини призвідниць зникали будь-які докори сумління з приводу того, що вони забирали останні речі в розкуркулених родин. Ставлення селян до крадіжок впродовж колективізації зазнавало змін: красти в колгоспу не вважалося крадіжкою, а відібрати майно в людей – вважалося злом²⁵².

В окремих випадках дружини активістів разом із чоловіками входили до складу бригад. Вони могли бути й «спостерігачками», які мовчанням та пасивністю легітимізували дії чоловіків²⁵³, а почасти відкрито підтримували їх. Дружини нерідко отримували матеріальну вигоду від участі своїх чоловіків у конфіскаціях майна (особливо одягу або технічних засобів, як-от швейних машинок)²⁵⁴. Часом вони застосовували фізичне насильство до дітей (внаслідок чого ті помирали), які намагалися знайти хоч якусь їжу для виживання²⁵⁵.

У свідченнях акцентовано й на таких зовнішніх ознаках (комуністична атрибутика, наприклад, червоний прапор; червоні косинки) і внутрішніх рисах призвідниць як «чорноротість» (крикливість), ледачість, надмірна

²⁵⁰ Fulbrook M. Bystanders: catchall concept, alluring alibi, or crucial clue? P. 29.

²⁵¹ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. Київ, 1991. С. 254.

²⁵² Романець Н. Репресивні заходи щодо захисту «соціалістичної власності» в українському селі (1930-1936 рр.). URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/represyvni-zahody-shhodo-zahystu-soczialistychnoyi-vlasnosti-v-ukrayinskomu-seli-1930-1936-rr-natalya-romanecz/> (дата звернення: 30.04.2023).

²⁵³ За типологією Тімоті Вільямса, така поведінка може класифікуватися як пасивне заохочення.

²⁵⁴ Приклад: Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. С. 599.

²⁵⁵ Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині: додаток до Київ. обл. тому Національної книги пам'яті. Т. I. С. 172.

пихатість, розбещеність, безбожність. Такі риси в українському стереотипі фемінності притаманні саме «лихій жінці»²⁵⁶, що свідчить про залежність репрезентації призвідниць в усноісторичних джерелах від гендерних стереотипів кінця ХІХ-початку ХХ ст.

Підсумовуючи, можна сказати, що політика суцільної колективізації, що ініціювалася центральною владою, мала на меті змінити економічне й соціальне обличчя села та забезпечити здійснення індустріалізації за будь-яку ціну. Такий підхід підштовхував до форсування темпів колективізації, що призвело до збільшення насильства, браку продовольства, низької продуктивності праці, зловживань місцевої влади. Однак можемо прослідкувати динаміку відносин різних рівнів влади: представники мікро й мезо рівня часом підважували політику центру, відмовляючись виконувати завищені плани, проявляли опозиційні настрої. Для забезпечення виконання хлібозаготівельних планів застосовувалися й репресивні заходи (як-от догани, виключення з партії). В деяких випадках місцева влада свідомо підбурювала до радикалізації насильства, розпалюючи ворожість щодо селян, що було потрібно для виконання завдань керівництва з центру.

Селянки були тими, хто постраждав найбільше в умовах колективізації й Голодомору, тому що тогочасні гендерні норми селянського суспільства передбачали опікунську роль матерів. При скороченні чоловічого населення саме на жінок покладалися функції піклування про членів родини, забезпечення виживання. Але селянок не варто сприймати лише як жертв, вони активно вдавалися до гендерно-маркованих стратегій, використовуючи свої вміння, обмінюючи власне майно та доступні їм ресурси на їжу; індивідуально й колективно протестуючи й висловлюючи непокору з економічною політикою влади й поведінкою призвідців, навіть коли сили були очевидно нерівними.

²⁵⁶ Детальніше див. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.): монографія. 2-ге видання. Львів, 2012. С. 96-102.

Селянки були й серед призвідниць, тобто брали участь у санкціонованому державою насильстві щодо односельців. Вони демонстрували різні моделі поведінки залежно від інституційної належності, особистої мотивації (від кар'єристської до конформізму), внутрішньогрупової гендерної динаміки, дисбалансу влади тощо. Одна частина проявляла жорстокість і з гордістю сприймала себе як втілення безмежної влади, інша ж – відчувала моральний конфлікт і намагалася уникнути участі в насильстві. Для уникнення когнітивного дисонансу й почуття провини призвідниці могли інтерналізувати окремі ідеологічні норми й постулати, що призводило до деформації у них моральних суджень. Однак не можемо говорити про сталість ролей і поведінки «призвідниць» у часі, адже протягом 1929-1933 років особи, що активно брали участь у кампаніях влади, могли ставати їх жертвами. А поведінка могла різнитися у кожному окремому випадку. Але у колективній пам'яті свідків призвідниці здебільшого залишилися як жінки з девіантними формами поведінки, що відхилялися від традиційних гендерних норм («лихі жінки»), або ж як «чужі». Така репрезентація відображає суспільні очікування й гендерні стереотипи щодо жінок, що діяли в сільському суспільстві станом на початок ХХ століття.

РОЗДІЛ III. ВИНИКНЕННЯ ДЕВІАЦІЙ ЯК НАСЛІДОК ДОВГОТРИВАЛОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

3.1. Психопатологічні зміни в умовах голодування

Депривація - позбавлення людини чогось, будь-яких умов, речей, необхідних для нормального існування, задоволення основних життєвих потреб, фізичного та психологічного розвитку²⁵⁷. Джон Ліч виокремлює основні фактори аномального середовища: психологічні (ізоляція, сенсорна депривація, сенсорне перевантаження, депривація сну, часова дезорієнтація); психофізіологічні (термічні, стресові позиції) та психосоціальні (культурне приниження, сексуальна деградація)²⁵⁸. Науковець визначає «екстремальні умови» як такі, де фактори середовища з надзвичайною інтенсивністю здійснюють дисфункціональний вплив на психологічну цілісність людини. В такому середовищі вона майже або зовсім не контролює ситуацію, у якій перебуває²⁵⁹.

В умовах сенсорної депривації актуалізується потреба у відчуттях, активізуються процеси уяви, що впливають на образну пам'ять людини. Виникають ейдетичні образи²⁶⁰, спроектовані назовні (як захисні реакції). Чим жорсткіші умови сенсорної депривації – тим швидше порушуються процеси мислення, пам'яті; ритми сну та активності; з'являється емоційна лабільність, знижений настрій, який на короткий час змінюється роздратованістю; проблеми з концентрацією уваги²⁶¹. А ейдетичні образи виходять з-під контролю «Я» й проявляються у формі галюцинацій²⁶². Певні

²⁵⁷ Немов Р.С. Психологический словарь. Москва, 2007. С. 110.

²⁵⁸ Leach J. Psychological factors in exceptional, extreme and torturous environments. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4890253/> (дата звернення: 05.05.2023).

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ Ейдетичні образи - суб'єктивні образні уявлення предметів чи предметних композицій, виразні і деталізовані, якийсь час зберігаються після припинення їх актуального сприйняття. Джерело: Головин С.Ю. Словарь практического психолога. Минск, 1998. С. 291.

²⁶¹ Головин С.Ю. Словарь практического психолога. Минск, 1998. С. 108.

²⁶² Там само.

чинники можуть пом'якшити рівень стресу й підвищити здатність справлятися з ним: розмова вголос, декламація, наспівування, зосереджене й спрямоване мислення, планування майбутнього тощо²⁶³.

Дослідник Маслюк стверджує про комплексність депривацій, що діяли під час Голодомору 1932-1933 років: комунікативно-інформаційна, фізіологічна, просторова, духовна, традиційна²⁶⁴. Розглянемо перші три з них, які, на нашу думку, є найбільш показовими.

Комунікативно-інформаційна депривація полягала в тривалому обмеженні доступу до сенсорної інформації та існуванні маніпулятивно-інформаційного простору, створеного тоталітарним режимом²⁶⁵.

Просторова депривація стосувалася існування селян в замкненому просторі, звуження території їхнього перебування й пересування поза межами власного населеного пункту²⁶⁶. Вона призводила до виникнення неприбутанних форм поведінки та поширення порушень харчових табу з причини неможливості задоволення харчових потреб.

Голодування людини (фізіологічна депривація) викликає дефіцит поживних речовин і вітамінів, що провокує зниження швидкості біохімічних реакцій²⁶⁷. Такі зміни спричиняють аліментарну дистрофію, серцеву недостатність, біль в м'язах, судоми; порушення травлення, виникнення апатії, істеричних станів, галюцинацій. Нерідко трапляються «голодні психози», божевілля й настає смерть²⁶⁸. Згідно з даними Міннесотського

²⁶³ Leach J. Psychological factors in exceptional, extreme and torturous environments. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4890253/> (дата звернення: 05.05.2023).

²⁶⁴ Маслюк А. М. Історико-психологічна реконструкція особливостей переживання людиною довготривалої депривації. *Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України: монографія*. Київ, 2012. С. 88.

²⁶⁵ Там само. С. 89.

²⁶⁶ Там само. С. 92-93.

²⁶⁷ Василюк Р. Деякі аспекти впливу голоду на організм людини. *Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині*. Т. I. 33.

²⁶⁸ Там само. С. 32-35.

експерименту²⁶⁹, голодуючі зіштовхувалися зі зниженням здатності до концентрації та осмислення ситуацій, посиленням депресії та іпохондрії, переживали періоди сильного емоційного стресу, надмірного роздратування. Їжа ставала єдиним джерелом мотивації й натхнення, а всі інші аспекти життя – лише фоном; спостерігалися емоції байдужості та нудьги²⁷⁰.

Лайт Аль-Шаваф дослідив голод та його вплив на сприйняття, увагу й пам'ять людини. Дослідник висновок, що голод сприяє перебудові мотиваційних пріоритетів, підвищуючи важливість пошуку їжі та тимчасово пригнічуючи інші проблеми²⁷¹. Він звужує діапазон уваги й загострює її на їжі та харчових стимулах. Голодна людина, оцінюючи будь-який об'єкт, класифікує його за критерієм (не)корисності в здобутті харчів²⁷². Також інтенсивне голодування пригнічує відразу до патогенних продуктів та тих, що в іншому випадку б викликали огиду²⁷³. Зрештою, щодо впливу на пам'ять, то голод актуалізує спогади про місця, де в минулому успішно здобувалася їжа; способи її придбання або людей, які могли б запропонувати харчі тощо²⁷⁴.

Келлі Янг, спираючись на напрацювання Ервіна Стауба, пише про такий психологічний ефект голоду як зміна ієрархії мотивів. Мотивація людської поведінки включає біологічні потреби, соціальні звичаї або стандарти, особисті цілі тощо. Всі потреби спочатку є мотиваційними джерелами поведінки, однак в умовах депривацій - саме біологічні потреби починають домінувати, а важливість соціальних норм зменшується²⁷⁵. Люди відступають

²⁶⁹ Психологічний експеримент Ансея Кіза (1944 рік) проводився з метою вивчення впливу тимчасового напівголодування на поведінку й стан здоров'я групи добровольців-чоловіків.

²⁷⁰ Miller K. The starvation study that changed the world. URL: <https://www.refinery29.com/en-us/minnesota-starvation-experiment> (дата звернення: 04.05.2023).

²⁷¹ Al-Shawaf L. The evolutionary psychology of hunger. *Appetite*. №105 (unedited manuscript). Pp. 2-3.

²⁷² Ibid. P. 6.

²⁷³ Детальніше див. підрозділ 3.2.

²⁷⁴ Al-Shawaf L. The evolutionary psychology of hunger. P. 6.

²⁷⁵ Young K. The psychological effects of starvation in the Holocaust: the dehumanization and deterioration of its victims. *Augsburg Honors Review*. 2014. No. 7. Pp. 72–73.

від них, бо сильніша мотивація вимагає відхилення. Зміна ієрархії мотивів в постійно загрозливих умовах життя призводить до того, що збереження та захист життя стають важливішими за турботу про моральні цінності й інших людей²⁷⁶.

На нашу думку, коли людина сприймає себе як ізольований об'єкт у своєму обмеженому просторі, то вона втрачає впевненість у майбутньому, власну ідентичність, відчуває беззмістовність свого існування. Її життя перетворюється на муку й набір нав'язливих думок і комплексів. Поведінка голодуючих стає загальмованою, пригніченою, пасивною; проявляється апатія, плаксивість, астения, на ранніх стадіях – агресивність; спостерігаються галюцинаторні ефекти з домінуванням побутових тем²⁷⁷.

Зміни поведінки розвивалися поступово й на них впливали різні фактори. До цих факторів належали погіршення життєвих обставин, заходи керівництва й активістів на певній території, ступінь ізоляції населеного пункту, географічні особливості, ситуація кожної окремої родини. Проаналізуємо поведінкові зміни, спираючись на модель антрополога Роберта Діркса, яка базується на трифазній структурі адаптації до тривалого голоду Ганса Сельє.

Перша фаза – реакція тривоги й мобілізації адаптивних можливостей організму. Активність соціальної групи в цій фазі зростає, члени групи стають більш згуртованими, намагаючись розв'язати проблему²⁷⁸. Загальна активність та співпраця на короткий час зростає. Не маючи виходу, жертви голоду спочатку звертаються за допомогою та надають її в альтруїстичній манері. Однак емоційний стан голодуючих нестійкий, а реакція тривоги включає також і вищий рівень агоністичної взаємодії. Голодні люди стають дратівливими й нервозними в міру прогресування голодування. Їхнє спільне

²⁷⁶ Young K. The psychological effects of starvation in the Holocaust: the dehumanization and deterioration of its victims. P. 79.

²⁷⁷ Маслюк А. М. Історико-психологічна реконструкція особливостей переживання людиною довготривалої депривації. С. 94-95.

²⁷⁸ Dirks R. Social Responses During Severe Food Shortages and Famine [and Comments and Reply]. *Current Anthropology*. 1980. Vol. 21, No. 1. P. 27.

роздратування може виражатися у політичних заворушеннях, бунтах, повстаннях абощо²⁷⁹.

У свідченнях жертв Голодомору неоднозначними є згадки про допомогу родичів, сусідів і односельців. На нашу думку, визначальною була наявність ресурсів у тієї чи іншої родини й сприятливість умов навколишнього середовища, яке допомагало вижити. Кучер Марія 1928 р.н., з с. Калинівка пригадувала як: «з сусідами на хуторі ділилися всім, рятували одне одного від страшної смерті... нас рятував ліс»²⁸⁰. Левковський Павло 1924 р.н., с. Левковичі зауважував, що «рятувала людська доброта й милосердя. Люди, часто віднімаючи від своїх дітей, годували чужих. Спільна біда ніби змушувала людей стояти одне за одного, один допомагав вижити іншому»²⁸¹. Мельник Галина 1923 р.н., м. Баранівка згадувала, що її батько був головою колгоспу, тому до них додому часто приходили просити милостиню, і її родина намагалася за можливості допомогти: нагодувати, зігріти й дати продуктів із собою²⁸².

Друга фаза – реакція резистентності (спротиву). Вона настає, коли починають проявлятися фізіологічні ефекти голоду. Дефіцит енергії спричиняє зниження активності й обмеження соціальних зв'язків²⁸³. Крім того, соціальна група поділяється за сімейною ознакою, з якої виключаються неродичі й друзі. Акти альтруїзму зменшуються, а агресія та насильство збільшуються²⁸⁴. Коли люди стикаються з труднощами пошуку їжі у звичних

²⁷⁹ Dirks R. Social Responses During Severe Food Shortages and Famine [and Comments and Reply]. P. 27.

²⁸⁰ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область/голова редколегії – Черненко М.А. Житомир, 2008. С. 1007.

²⁸¹ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 4. С. 88.

²⁸² Інтерв'ю з Мельник Галиною Корнійвною, дата – 2009 рік; м. Баранівка Баранівського району Житомирської області. Інтерв'юер – Чумак Ольга. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/melnyk-galyna-korniyivna-1923-r-n/> (дата звернення: 05.05.2023).

²⁸³ Dirks R. Social Responses During Severe Food Shortages and Famine. P. 28.

²⁸⁴ Ibid. P. 29.

місцях, то вони віднаходять нові місця споживання, навколо яких конкуренція посилюється, а зіткнення збільшуються.

Подібним чином, у свідченнях підкреслюється вплив другої фази на динаміку відносин у спільноті. Вони розкривають історії (не)допомоги, позначені дихотомією «свій-чужий». Волощенко Параска з с. Бурти зазначала, що ділитися не хотів ніхто, але «свої» допомагали, як могли²⁸⁵. Натомість Кушніренко Оксана з с. Термахівки розповідала, що хоча селяни ділилися наявними ресурсами «свої між своїми», але переважало почуття самозбереження²⁸⁶. А Новіцька Катерина 1918 р.н., з с. Малютянки свідчила, що родині ніхто не допомагав, бо її мати була «нетамошня», тож і родичів ніяких не було²⁸⁷. Отже, рідня, у якої ще залишалися певні харчові ресурси, могла підвищити шанси на виживання, принаймні на початкових етапах голоду.

Розподіл ресурсів за принципом «свій-чужий» міг діяти й в родинях з мачухами або вітчимами. Наприклад, мачухи, після смерті батька, могли ховати їжу, не годувати чужих дітей, або проганяти їх шукати поживи деінде, а всі наявні ресурси віддавати власним дітям. Шекера Фросина 1909 р.н., с. Веселий Кут згадувала, як мачуха забрала їжу в сестри, яку їй дали її подружки, після чого дівчинка померла, бо була дуже ослаблена²⁸⁸. Жінка

²⁸⁵ Інтерв'ю з Волощенко Параскою Тимофіївною, дата – 2005 рік; с. Бурти Кагарлицького району Київської області. Інтерв'юер – Дзененко Ольга Петрівна. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/voloshhenko-paraska-tymyufiyivna/> (дата звернення: 05.05.2023).

²⁸⁶ Інтерв'ю з Кушніренко Оксаною Іванівною, дата – 2005 рік; с. Термахівка Іванківського району Київської області. Інтерв'юер – невідомо. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/kushnirenko-oksana-ivanivna/> (дата звернення: 05.05.2023).

²⁸⁷ Інтерв'ю з Новіцькою Катериною Сергіївною, дата – невідома. С. Малютянка Києво-Святошинського району Київської області. Інтерв'юер – Міщенко Людмила Сергіївна. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/novitska-kateryna-sergiyivna-1918-r-n/> (дата звернення: 05.05.2023).

²⁸⁸ Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині. Т. І. С. 548.

використовувала двох інших нерідних дітей, змушувала їх просити по хатах їсти, щоб прогодуватися самій зі своїми дітьми. Найменша дівчинка вже не могла ходити, тому лише «заважала». Тож поведінка мачух в 1932-1933 роках також зазнала змін: першочерговим ставало власне виживання й забезпечення потреб рідних дітей, а чужі сприймалися як додатковий тягар.

Бували випадки, коли й родичі відмовлялися ділитися, навіть маючи можливість допомогти. Наприклад, Мироненко Фросина 1910 р.н., с. Стецівка згадувала «противність» свекрухи-«звіраки», у якої було і борошно, і жито, і сливи, але ділитися з онуками вона не хотіла, доводилося красти. Або якщо й давала, то після того, як респондентка виконувала їй певну роботу по дому²⁸⁹. Манойло Варвара 1924 р.н., с. Козинці розповідала про поведінку своєї дядини²⁹⁰, яка, коли до неї приходили діти з родини Манойлів, «і халяви витрушувала», і остачу затірки забирала²⁹¹.

Місця, де можна було здобути хоч якусь їжу, перетворювалися на простір зіткнень й насильства. Один з випадків – коли селяни приходили розбирати на шматки тіла мертвих тварин. Булавенко Іван 1922 р.н., з с. Фурси пригадував, як сусідка «взяла кишки дохлої коняки і стала тягнути, а інша жінка стала виривати, і відпихали вони одна одну, могли сокирою рубонуть по руках, сильнішим припадало більше...»²⁹². Дітей, які намагалися на сусідських городах знайти їжу – вбивали або калічили сусідки. Шепель Ганна 1927 р.н., з с. Віненці згадувала, як нарвала салату в однієї жінки, але та побачила, то «схопила і як кинула об землю...і за цю салату збила..що я не годна була додому дойти...ще й колінами топтала по спині мене, що не могла з двору вилізти...»²⁹³.

²⁸⁹ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. У 10 т. Київ, 2006. Т.3. С. 364.

²⁹⁰ Дружина брата.

²⁹¹ Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині на Переяславщині. С. 220.

²⁹² Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині: додаток до Київ. обл. тому Національної книги пам'яті. Т. I. С. 64.

²⁹³ Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині на Переяславщині. С. 119.

Поширювалися крадіжки, часом доводилося вночі стерегти своє майно (наприклад, корову), щоб запобігти злочину. Існували різні категорії «зłodіїв»: конокради, домушники, городники, кишенькові тощо. Голодні люди вдавалися до пограбування могил, щоб отримати цінності, які можна було обміняти на предмети першої необхідності, зокрема у «Торгсині»²⁹⁴. Бурлака Неоніла 1925 р.н., с. Юнашки згадувала, як чоловік, що возив трупи на кладовище, одного разу розібрав одяг мертвої жінки, а дружина на базарі його продавала²⁹⁵.

Третя фаза – реакція виснаження. Важливим стає лише особисте виживання, взаємність звужується до точки, у якій сім'я перестає функціонувати як захисна одиниця, і люди починають піклуватися виключно про себе²⁹⁶. Перші ознаки краху сім'ї починаються ще на фазі опору, наприклад, нерівність в розподілі харчів. Зростає батьківський егоїзм, а члени родини сприймаються як конкуренти у боротьбі за обмежені ресурси. Втома максимально розповсюджується й настає тиша, місцевість виглядає як «дика» й порожня. Настає крах суспільних взаємин, а рівень фізичної активності знижується практично до нуля²⁹⁷. Голодуючі залишаються нерухомими, практично не в змозі нічого зробити.

Свідки Голодомору згадують про психічний стан односельців і характеризують його як «сіре, тяжке отупіння», «летаргічний сон», апатію, зникання до смерті, переважання думок про їжу, домінування емоцій страху, тривоги, недовіри. Села ставали схожими на пустки: «хати стояли порожніми, все навкруги заросло бур'яном. Люди їли котів, собак, не було чути навіть, щоб десь вранці заспівав півень...»²⁹⁸. Описи цілковитої тиші й ізоляції характерні для весни-літа 1933 року: «Ніхто ні до кого не ходив,

²⁹⁴ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область. С. 998.

²⁹⁵ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. У 10 т. Т. 3. С. 32.

²⁹⁶ Dirks R. Social Responses During Severe Food Shortages and Famine. P. 30.

²⁹⁷ Ibid. P. 31.

²⁹⁸ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Частина 1. С. 834.

ніхто нічого не говорив – мовчали, ніхто і не писнув. Ніхто ні з ким не зустрічався, сиділи всі у своїх щелях, у хатах..»²⁹⁹, а також «внаслідок психологічного шоку, апатії, приреченості припиняли боротьбу за життя...мимо проходили байдужі, сонливі від голоду люди..»³⁰⁰. Удод Олена з с. Черняхів надає узагальнену характеристику морально-психологічного стану в селі:

...ми з сестрою дома сиділи, боялись іти десь. Тихе стало село, ніхто не кричить, не говоре даже так, щоб чуть було. Люди ходили як мертві, ледь ворушилися, повзли мимо двору, десь що знайти якусь їжу, а ми в траві ховалися, дивимось. Малі були, а страшно дуже ставало³⁰¹

Голод позбавляв людей не лише фізичної сили, але й бажання жити. Відчуття безнадії й відчаю призводило до поширення самогубств, адже смерть здавалася способом уникнути подальших страждань. Нечипорук Валентина 1926 р.н., з с. Лука згадувала, як одна жінка втопилася, «щоб не бачить як діти мерли, як її діти будуть умирати»³⁰², що свідчить про ступінь моральних страждань та болю, яких зазнали селяни під час Голодомору. Адже самогубство в християнській культурі вважалося гріховною дією й відступом від Божих заповідей. Подеколи згадується про те, як активісти накладали на себе руки, що демонструє моральні дилеми та психологічний тягар, з якими інколи стикалися призвідники. Надзвичайно трагічними є згадки про самогубства цілих родин, що могли сприйматися як спосіб визволення від фізичних мук, спричинених голодом³⁰³.

²⁹⁹ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. У 10 т. Т. 6. С. 97.

³⁰⁰ Там само. С. 103-104.

³⁰¹ Інтерв'ю з Одуд Оленою Петрівною, дата – 2002 рік; с. Черняхів Кагарлицького району Київської області. Інтерв'юер – невідомо. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/udod-olena-petrivna/> (дата звернення: 05.05.2023).

³⁰² Інтерв'ю з Нечипорук Валентиною Гнатівною від 11.12.2017 року; м. Київ. Інтерв'юер – Коцур Юлія Олексіївна. Під час Голодомору 1932-1933 років проживала в с. Лука Житомирського району Київської області. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/nechyporuk-valentya-gnativna-1926-r-n/> (дата звернення: 05.05.2023).

³⁰³ Див. наприклад: Інтерв'ю з Бабенко Валентиною Дмитрівною, дата – 2006 рік; с. Мар'янівка Васильківського району Київської області. Інтерв'юер – невідомо. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/babenko-valentya-dmytrivna-1927-r-n/> (дата

Окремо варто зазначити про трансформацію поведінки матерів під час цих трьох фаз. Ми дотримуємося позиції про «материнство» як радше соціальний і культурний конструкт, змінний у своєму значенні, що різниться залежно від часу й певної культури³⁰⁴. Приклад Голодомору свідчить про те, що в умовах тривалої депривації й гострих нестач культурні норми материнства деформувалися. Матері мали широкий спектр поведінки: від відданості пріоритетам виживання дітей до нехтування ними задля власного порятунку³⁰⁵. Однак ті чи ті моделі поведінки підпорядковувалися єдиній прагматичній меті – вижити. У свідченнях зустрічаємо згадки про те, як жінки ділили наявну їжу між членами родини не на свою користь, віддаючи все дітям. Осадча Галина 1928 р.н. з с. Будище згадувала, як її мати, коли вже почалися голодні часи, не сідала їсти до столу й так тривало доти, доки в неї не почали пухнути ноги. Тоді батько почав змушувати матір їсти хоча б щось³⁰⁶. Часом люди літнього віку (зокрема й чоловіки) вдавалися до обміну «життя на життя»³⁰⁷.

Батьки також використовували таку стратегію як відвезення дітей до міст і залишення їх там в людних місцях або підкидання до патронатів, притулків, дитячих будинків тощо. Це була альтернативна спроба хоч якось врятувати дітей від голодної смерті чи ж вберегти себе від споглядання смерті власних нащадків. Однак такий варіант передбачав низку небезпек: у місті діти могли стати жертвою канібалів або ж померти від виснаження й

звернення: 05.05.2023); Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 690.

³⁰⁴ Krulisova K. A mother's violence in global politics. *Troubling motherhood: maternity in global politics*. Oxford studies in gender and international relations. Oxford, 2020. P. 20.

³⁰⁵ Kis O. Women's Experience of the Holodomor: Challenges and Ambiguities of Motherhood. *Journal of Genocide Research*. 2021. № 23 (4). P. 539.

³⁰⁶ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Частина 1. С. 809.

³⁰⁷ Визначення взято з Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. №2. С. 62. Йдеться про стратегію використання тілесного ресурсу, коли тіло літніх жінок («тіло, якого не шкода») ставало фігурою обміну для виживання молодших членів родини. Див. приклад: Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 157.

непридатних для життя умов у дитячому будинку. Голодомор став причиною поширення масової безпритульності³⁰⁸. Глуховська (Цегельна) Анастасія 1918 р.н., з с. Скибинці розповідала про умови в сільському приюті: «Там нас, дітей, було до двох десятків. Спали на соломі. Я спала на лавці. Варили нам пшоняний суп. Двічі на день: вода водою. І 400 грамів хліба»³⁰⁹. Забезпечення дитбудинків продуктами залишалося низьким (30-40% від норми), більшість закладів перебувала в нужденному стані. Окрім цього, дитячі установи виводилися з-під постачання держави в районах, які не виконали хлібозаготівельні плани³¹⁰.

Деякі батьки могли залишати дітей напризволяще і йти «світ за очі». Якщо у сім'ї залишалися підлітки – то вони забезпечували своїх молодших братів/сестер харчами, тобто проявляли агентність в пошуку їжі. Природні джерела в таких умовах набували неабиякої ваги й забезпечували виживання. Як стверджує Ірина Скубій, насамперед діти вдавалися до адаптивної співпраці з природою, бо мали для цього пошукові навички та потрібний фізичний стан³¹¹. Таким чином вони нерідко рятували не лише себе, але й своїх рідних.

В умовах тривалого голодування відбувалася трансформація не лише культурних і соціальних норм, але й зміни харчової етики та моделей споживання. Внаслідок цього поширилися випадки порушення селянками харчових табу, наприклад, антропо- й некрофагія.

³⁰⁸ Детальніше: Батюк І. Масова безпритульність дітей України в роки Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2021. Вип. 35. С. 39-48.; Діптан І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919-1932 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 1992. Вип. 2. С. 52-60.

³⁰⁹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 292.

³¹⁰ Шугальова І.М., Молдавський Р.Л. Соціально-побутові умови утриманців дитпритулків радянської України. *Сторінки історії: збірник наук. праць*. 2021. Вип. 52. С. 250-251.

³¹¹ Скубій І. Матеріальний світ дітей в роки Голодомору та що врятувало їхнє життя. Студії Голодомору. 20.04.2020. URL: <https://www.holodomorstudies.com/discussions/d204/> (дата звернення: 10.05.2023). **Приклад**: Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Частина 1. С. 844-845.

3.2. Порушення селянками харчових та політичне використання звинувачень в антропофагії: приклад архівно-кримінальної справи Ганни Білорус³¹²

Дослідники стверджують, що відчуття огиди як гальмівний механізм відіграє головну роль у підтриманні традиційних харчових табу³¹³. Натомість під час голоду, межі, встановлені огидою до певних категорій харчів, порушуються, а споживання деяких раніше заборонених продуктів здається прийнятним³¹⁴. Порушення табу на поїдання трупного м'яса тварин стає поворотним моментом, після якого відкривається шлях до споживання людської плоті³¹⁵. У свідченнях можемо простежити, як очевидці маркують цю межу: «голод доводив людей до людодства. Спочатку їли собак, котів, тобто всіх тварин. А потім дійшло і до людей...»; «їли дітей і мертвих коней, що в кого було, те і їли»; «Приречені на смерть, їли горобців, кішок і собак...»; «В селі вже ні одного собаки й kota...Щурів...їли, я, ми щурів не їли»³¹⁶. Радянський психіатр Олександр Любушин надавав перетину межі голодуючими надзвичайного психологічного значення. Долаючи під тиском голоду гидливість, людина поступово, починаючи з домашніх тварин, переходить до споживання «поганих» собак, а потім трупів інших тварин та

³¹² Цей підрозділ зосереджується, зокрема, на явищі канібалізму під час Голодомору. Ця тема може бути неприємною та викликати сильні емоційні реакції. Ми намагалися максимально уникнути графічних описів, однак читачам, чутливим до подібного вмісту, радимо з обережністю підходити до прочитання цього підрозділу, або за необхідності – пропустити окремі його частини.

³¹³ Manley R., Skubii I. “We Did Not Shrink from Eating Carrion” Food Disgust and Early Soviet Famines. *Cultural Approaches to Disgust and the Visceral*. Oxford, 2022. P. 119.

³¹⁴ Ibid. P. 119.

³¹⁵ Ibid. P. 125.

³¹⁶ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 300, 750.; Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область. С. 1008.; Інтерв'ю з Євченком Касьяном, дата – 2008 рік; с. Жовтневе Попільнянського району Житомирської області. Інтерв'юер – невідомо, розшифровка аудіозапису – Кравчук Тетяна Володимирівна. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932-1933. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/yeuchenko-kas-yan-1926-r-n/> (дата звернення: 08.05.2023).

зрештою людського м'яса³¹⁷. Окрім звикання й відсутності огиди відіграє роль і загальний інтелектуальний занепад, що пояснюється крайнім виснаженням нервової системи³¹⁸.

З початку 1933 року, а особливо весною та влітку, антропофагія поширилася й перетворилася на звичайну справу для багатьох селянок, що перебували в передсмертному стані. Розповсюдження подібних моделей поведінки селян під впливом масового голоду констатував кримінолог Михайло Гернет в 1921-1923 роках:

умови життя голодуючого села сприяли приховуванню скоєних злочинів: бо спілкування між окремими сім'ями припинялося, то зникнення того чи іншого мешканця або відбувалося непоміченим, або не зупиняло на собі уваги, оскільки випадки відходу з села та природної смерті без подальшого обряду поховання були надто звичайним явищем³¹⁹

Почасти ця теза справедлива і щодо атмосфери в селах в 1933 році. Позаяк у селян не було фізичних сил поховати своїх померлих родичів або ж не було кому ховати, то «трупи лежать скрізь – по хатах, по дорогах, поки хто не поховає. Труни жодної не роблять, просто скидають тіла до великої ями й присипають трохи землею, в очікуванні на слідуючого...»³²⁰. Олександр Гончаренко 1913 р.н. пригадував своє почуття байдужості, коли проходив біля трупів, що лежали на дорогах: «Я іду, через ті трупи переступаю – мені абсолютно, так як через дерево...Ти йдеш, переступаєш через труп...в тебе голови немає, що той чоловік умирає! Він ще дихає, а в тебе ніякого чуття немає»³²¹.

Стосовно реакції на зникнення дітей (частіше) чи дорослих – то канібали могли заманювати сторонніх відвідувачів населеного пункту, бо це підвищувало ймовірність уникнення покарання. Але якщо зникала місцева

³¹⁷ Любушин А.А. Некоторые данные к вопросу по изучении психологии голодающих людоедов. *Уральский врач*. №4-5-й. Май-июнь. 1922. С. 121.

³¹⁸ Там же.

³¹⁹ Гернет М. Голод и преступность. Москва, 1927. URL: <https://istmat.org/node/21617> (дата звернення: 07.05.2023).

³²⁰ Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 3. С. 212.

³²¹ Великий голод в Україні 1932-1933 років: у IV т. Т. 1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США/виконав. директор Дж. Мейс, наук. ред. С.В.Кульчицький. Київ, 2008. С. 696.

дитина – то насамперед її родина зверталася до сільради/міліції й відбувався пошук, який нерідко закінчувався трагічно. Чутки про злочини поширювалися досить швидко, а громада, батьки й діти реагували з острахом. Наприклад, батьки забороняли дітям ходити поодиноці або й взагалі виходити з хати, підходити до тих людей, хто заманював їх. Це свідчить про розповсюдження недовіри та тривоги, зокрема до сусідів і односельців, які опинялися під підозрою.

Інциденти канібалізму також мали довготривалий вплив на сільську спільноту. Гуцаленко Олена з с. Молодецьке згадувала, що в їхньому селі був чоловік, який їв людей – Віктор. І тому це ім'я вважалося лайливим, ним протягом 40 років ніхто не називав дітей³²². Траплялися й самосуди (попри те, що загальне ставлення до канібалів було співчутливе й пов'язувалося з «голодним божевіллям»), поширеними вони були стосовно жінок. Шамота Степа 1902 р.н., с. Іванівка розповідала про бабу Курчиху, яка здійснювала жахливі дії з дітьми. Обурені односельці спалили її, за що їх потім судили³²³. Громада могла піддавати остракізму й маргіналізації нащадків канібалів, наприклад, виганяючи їх з села. А Колісник Андрій зазначав, як 10-річну «доньку-помічницю» вбивці люди забили камінням³²⁴.

Наслідки канібалізму впливали й на фізичний ландшафт громади. Бо хати антропофагів руйнували або вони залишалися «опустівшими», занедбаніми й асоціювалися з вчинками, здійсненими у них. Колективна пам'ять громади увічнювала страх і огиду до цих місць. Деякі простори набули емоційного значення: Баклицька Марія 1916 р.н., з м. Городище через десятки років після Голодомору все ще відчувала страх і побоювання, проходячи біля лікарняного моста. Адже це місце слугувало фізичним уособленням людоїдства в 1933 році. Жінка розповідала: «Скільки отут біля

³²² Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 376.

³²³ Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині: додаток до Київ. обл. тому Національної книги пам'яті. Т. I. С. 93.

³²⁴ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 599.

больниці, біля мосту ловили дітей і людей.... а воно ото з-під мосту вийде, ухватить...Того не стало, того не стало...То я й тепер обминаю той місток»³²⁵.

Емоційно руйнівним досвідом стала антропофагія для матерів, діти яких були вбиті односельцями. Невмивана Степанида 1905 р.н., з с. Жаб'янка, коли дізналася про злочин сусідки щодо своєї 6-річної дочки, то впала і «билася головою об землю»³²⁶. А згадуючи про цей випадок у 1984 році – плакала. Омеляненко Ніна 1903 р.н., з с. Драбівка зазначала, що в неї на все життя залишився «камінь на серці» після пережитої смерті своєї 9-річної доньки Марійки³²⁷.

Травматичний досвід зникнення огиди переважно відображається у розповідях за принципом дистанціювання: заперечення особистого зв'язку, переведення уваги на голодні харчові переживання, посилення на досвід третіх осіб, використання при описі загальних фраз³²⁸. Це відбувається, тому що свідки відчувають сором і почуття провини³²⁹. А узагальнення й дистанціювання від середовища огиди дозволяють травмованим респондентам опосередковано розповісти про свій екстремальний досвід виживання, пов'язаний з порушеннями харчових табу. Також подібні розповіді увиразнюють довготривалий вплив дегуманізації, спричиненою голодом³³⁰.

Реакція ж влади підкреслює серйозність, з якою ставилися до випадків канібалізму. Він вважався злочином, за який винуватці підлягали покаранню. Хоча в КК УСРР не було окремої статті стосовно людоїдства, винуватців зазвичай притягували до кримінальної відповідальності за ст. 174 – розбій. Суворість покарання відрізнялася залежно від наслідків: у разі смерті

³²⁵ Борисенко В. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. С. 246.

³²⁶ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 99.

³²⁷ Там само. С. 231.

³²⁸ Manley R., Skubii I. "We Did Not Shrink from Eating Carrion" Food Disgust and Early Soviet Famines. Pp. 126-127.

³²⁹ Ibid. P. 127.

³³⁰ Ibid. P. 128.

потерпілого чи нанесення йому тяжких ушкоджень – передбачалося позбавлення волі на 10 років або розстріл³³¹. Аналіз звітів представників влади, ДПУ та міліції щодо канібалізму в Київській області дозволяє зрозуміти політичні аспекти висвітлення цього явища. Перші повідомлення почали з'являтися навесні та влітку 1932 року, однак це були поодинокі випадки, кожен з яких описувався окремо в деталях. Натомість в 1933 році ситуація змінилася й описи вже стосувалися більш узагальненої інформації з включенням статистичних даних.

У деяких документах урядовців згадки про антропофагію слугували для перекладання відповідальності на місцеві органи влади, які проявили бездіяльність в наданні допомоги родинам, що голодували. Такою є доповідна записка секретаря Мархлевського райпарткому секретарю Київського обкому КП(б)У: автором зауважуються важкі умови Марцеліни Добровольської (відсутність чоловіка, домашнього скота; відмова сільради в допомозі) – і як наслідок – вбивство сина й людоїдство³³². Винним визнається уповноважений сільради Янішевський за «злочинне ставлення до тих, хто потребує допомоги»³³³. При цьому, наголошується на факті продовольчої допомоги району з місцевих ресурсів та позики від обкому КП(б)У, що вочевидь має ще раз зацентувати на особистій відповідальності Янішевського за здійснений злочин.

Однак більш характерною рисою офіційних джерел був акцент на соціальному стані обвинувачених, їхній (не)належності до колгоспу, кількості вироблених трудоднів. Відповідно, випадки канібалізму розглядалися як окремі злочинні дії «маргінальних елементів», а не свідчення

³³¹ Марочко В. Канібалізм в роки Голодомору. *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ, 2003. С. 568.

³³² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область. С. 921.

³³³ Там само. С. 922.

ширших соціально-економічних негараздів, тривалого голоду тощо³³⁴. Наприклад, у листі Звенигородського дільничого прокурора Київському обласному прокурору про людоїдство у с. Тарасівка від липня 1932 року йдеться про затримання трьох зловмисників. Один з них (у нього в хаті при обшуку знайдені речові докази злочину) – парубок 19 років, колгоспник, бідняк, але «судимий за крадіжку колгоспного зерна», інші двоє – підбурювачі та безпосередні вбивці, охарактеризовані як колгоспники, що «на роботу ходили рідко», тобто ледарі³³⁵. А в радянській системі ціннісних координат людина, яка не працює (зокрема в колективі) – вважалася маргінальним нетрудовим елементом. Тому така характеристика мала ще більше «очорнити» образ звинувачених та пояснити їхню поведінку особистими мотивами, а не голодом.

Ще виразніше оприявнюються політичні конотації звинувачень у канібалізмі в листі Шполянського райкому КП(б)У до ЦК КП(б)У від 25 липня 1932 року. По с. Станіславчику зазначено про випадок жінки, у минулому – колгоспниці, яка забила 13-річну безпритульну дівчинку та продавала на базарі. Однак обвинувачена зображується як учасниця «карного бандитизму», а автор документа зауважує, що родина злочинниці була навіть «краще забезпечена харчами», ніж інші колгоспники³³⁶. Стверджується, що члени колгоспу нібито хотіли здійснити над нею самосуд й розцінили її дії як «акт куркульської провокації»³³⁷. Зрештою, лист завершується інформацією про те, що РПК доручило слідчим органам «виявити співучасників, бо аналогічні факти супроводжувалися участю куркульської агентури, які штовхали на подібні злочини»³³⁸.

³³⁴ Касьян О. Девіантні прояви в українському суспільстві в умовах Голодомору 1933 р. (за матеріалами Дніпропетровської області): кваліфікаційна робота: 014. 03. Середня освіта (Історія). Кривий Ріг, 2020. С. 53.

³³⁵ Голод 1932-1933 років на Черкащині: документи і матеріали/авт.-упорядн.: Т.А.Клименко, С.І.Кононенко та інші. Черкаси, 2002. С. 33.

³³⁶ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область. Частина 1. С. 766.

³³⁷ Там само.

³³⁸ Там само.

А у зведенні інформсектора оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 року йдеться про «розкуркулену», яка поверталася з Кубані додому – у район ім. Петровського (Городищенський). Дорогою заманила хлопчика, а потім обманним способом нагодувала рештками родину чоловіка, який пустив її переночувати. Зведення завершується згадкою про «випадки провокації людоїдства»³³⁹. У записках райкомів партії Київському обкому зазначалося, що «куркульські провокатори намагаються використати окремі випадки недоїдання й голоду в антирадянських політичних цілях»³⁴⁰.

Розглянемо детальніше зв'язок звинувачення в політичному злочині й канібалізмі на прикладі архівно-кримінальної справи Ганни Білорус. Фігурантка, як дізнаємося з анкети – незаміжня 21-річна селянка, жителька с. Нова-Буда Потіївського району, «біднячка поза колгоспом», українка, неграмотна, безпартійна, раніше не судима³⁴¹. Постає низка запитань щодо того, як провадилася справа. Згідно з наказом ОДПУ №378/223 1931 року формальним початком слідства вважався арешт, пред'явлення обвинувачення або резолюція начальника про провадження розслідування³⁴². Більшість справ розпочиналася постановою про прийняття справи до судочинства. У прикладі Ганни Білорус спостерігаємо спрощений підхід до проведення попереднього слідства: наявна об'єднана постанова про початок слідства, обрання запобіжного заходу й надання звинувачення. Вона йде першою, однак датована 7 липня, у той час, як інші матеріали (анкети, протоколи допитів свідків, підозрюваної) – 2 та 5 липня. Однак деякі дослідники стверджують, що в 1930-1933 роках приймалася саме єдина постанова з трьох пунктів³⁴³. З постанови стає відомо, що Білорус інкримінували

³³⁹ Голод 1932-1933 років на Черкащині: документи і матеріали. С. 58.

³⁴⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 735.

³⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 2.

³⁴² Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920-1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. С. 248.

³⁴³ Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр. Методичні рекомендації/упоряд. О.В.Гранкіна, Д.В.Омельчук, Н.П.Московченко. Київ, 1997. С. 17.

злочини, передбачені ст. 7 і 54-6 КК УСРР³⁴⁴. Стаття 54-6 стосувалася шпигунства, а у 7 йшлося про те, що за відсутності в кодексі вказівок на окремі види злочинів (у цьому випадку – людодство) відповідальність має визначатися за аналогією зі статтями, схожими за характером/важливістю³⁴⁵.

Характерно, що основну частину справи складають протоколи допитів свідків та обвинуваченої, натомість речові докази відсутні. Підставою для її розгляду став акт від 29 червня, складений головою Мойсіївської сільради Сигиновським у присутності уповноваженого РПК Меламеда і члена сільради Скуролинського³⁴⁶. У ньому зазначалося, що Білорус Ганна Прохорівна, не маючи документів

бродила на терені с/р з 23 червня, старалась скривать себе, вела...розговори з малими дітьми, виманювала в скритніє місця, підозривалась, що хотіла зарізати хлопця гром. з с. Лісобуди Дегена Христіяна Мошко...ця невідома громадянка в розговорах *путає* і якоби належить до якої то бандітської групи являючись заготовачем та розвідчиком, про що складено цього акта для направлення в р. міліцію на розслідування³⁴⁷

30 червня виконувач обов'язків начальника міліції Коростенського району Андріюк звернувся до керівника РУ ДПУ м. Коростень: «Затримана Білорус разом з матеріалом направляється...», але у тексті нічого не написано про «розвідництво», а лише про підозру в канібалізмі.

2 липня відбувся допит обвинуваченої Білорус, більша частина її свідчень не належала до суті справи. До того ж, він не проводився у форматі «питання-відповідь» як би це мало бути³⁴⁸. Ганна розповідала свою біографію, а також в деталях оповідала про всіх своїх родичів (зокрема далеких) і знайомих у різних селах Потіївського району, м. Радомишлі та с. Кльоцева (Польща)³⁴⁹. Вона згадувала родичку свого батька Білорус Тетяну, яка разом з чоловіком нелегально виїхала до Польщі ще 10 років тому. Але в

³⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 1.

³⁴⁵ Берзін П.С. Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. №1(8). С. 279.

³⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 4.

³⁴⁷ Там само.

³⁴⁸ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920-1930-х годов: источниковедческий анализ. С. 274.

³⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 6-7-зв.

1931 та 1932 роках вони навідувалися в село і «розповідали про те, що в Польщі селянству дуже добре живеться і всього достатньо, що захочеш купити – те й купиш»³⁵⁰. Також вони пропонували Ганні разом повертатися назад, але вона відмовилася. Жінка пригадала, як на зустріч з подружжям приходили й деякі жителі села, які в лютому 1933 були заарештовані ДПУ й знаходилися в БУПРі³⁵¹. Білорус повідомила, що останнім часом ходила селами й просила собі шматок хліба, наймалася полоти городи. Однак свою провину Ганна заперечувала, стверджуючи, що лише чула про людоїдство, але не брала в цьому ніякої участі³⁵².

Згадка про далеких родичів у Польщі та чоловіків, які знаходилися в БУПРі виявилася для обвинуваченої фатальною. Адже матеріали групової справи № 900 (Білоруса Сили, Коротуна Василя) були долучені до справи Ганни Білорус. Таким чином виникло обвинувачення у шпигунстві на користь Польщі. Характерно, що після постанови, датованої 7 липня, у якій вказані статті звинувачення – лише наступного дня, 8 липня, раптово з'явилися додаткові показання Ганни, у яких вона «підтверджуючи раніше дані покази...вирішила розповісти чисту правду, розказати про все так як воно було в дійсності»³⁵³. Найчастіше протоколи допитів обвинувачених і свідків найбільш насичені фальсифікаціями й вигадками, бо мали слугувати підтвердженням «самовикривальних зізнань» й відповідати вибудованій заздалегідь схемі обвинувачення³⁵⁴.

Якщо обвинувачення стосувалося шпигунства, то воно спиралося на встановлення факту зв'язків обвинуваченого зі своїми закордонними родичами. Тож Ганна Білорус нібито 8 липня зізналася, що її родич – Білорус Іван приблизно в травні-червні 1933 року навідувався в село й зустрічався з нею, нібито розповідаючи, що був посланий «поляками», щоб надати їм

³⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 7.

³⁵¹ Там само.

³⁵² Там само. Арк. 7-зв.

³⁵³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 20.

³⁵⁴ Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр. Методичні рекомендації. С. 13-14.

«матеріали про життя селян в СРСР»³⁵⁵. А Ганна за його дорученням під виглядом «жебрачки» ходила по селах Потіївського, Володарського й Житомирського районів, вивідувала новини³⁵⁶ й інформувала Івана про «голодне становище селян, відсутність хліба й смертність від голоду»³⁵⁷. І значною мірою на цих свідченнях – повному визнанні провини жінки й базується датований 23 липня обвинувальний висновок. Тобто, свідчення спрямовувалися на доказ наперед висунутого необґрунтованого звинувачення, що демонструє порушення у веденні справи (хоча для 1930-х років це радше норма).

Політичне звинувачення Білорус у шпигунстві на користь Польщі можна проінтерпретувати, зважаючи на ситуацію в УСРР станом на початок 1933 року. Згідно з наказом від 13 лютого 1933 року «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР» визнавалося існування в республіці «організованого к/р повстанського підпілля, пов'язаного із закордоном і інорозвідками, головним чином польським Голоштабом», яке нібито займалося організованим саботажем хлібозаготівель й готувало збройне повстання проти радянської влади³⁵⁸. Тому головне завдання, поставлене перед органами ДПУ, полягало в «негайному прориві, розкритті й розгромі к/р підпілля та завданні рішучого удару по всіх к/р куркульсько-петлюрівських елементах....що зривають заходи радянської влади й партії на селі»³⁵⁹.

Особлива увага відводилася прикордонним регіонам (зокрема, туди входив Коростенський район) та Київській області, де «недостатньо розгорнулася робота» з розкриття таких «контрреволюційних центрів»³⁶⁰. Під час першої п'ятирічки радянська пропаганда твердила про «польську загрозу» військової інтервенції. Після підписання радянсько-польської угоди

³⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 20.

³⁵⁶ Ніхто зі свідків подібної інформації не надав.

³⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 20.

³⁵⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 672.

³⁵⁹ Там само. С. 672-673.

³⁶⁰ Там само. С. 678-679.

про ненапад в 1932 році вже ніхто не вважав Польщу військовою загрозою³⁶¹. Однак в січні 1933 року, коли кордони республіки були закриті для селян, Сталін аргументував це зв'язком між селянами-втікачами й «контрреволюційною змовою», направленою в інтересах капіталістичних країн, що мають за мету дискредитувати СРСР та його економічну політику: колективізацію й колгоспну систему³⁶².

Натомість підозра Ганни Білорус в людоїдстві спиралася на покази трьох свідків і щирі ззнання. Свідками були німці Еске Лідія Августівна (32 роки, селянка, малограмотна, «одноосібниця»), Енглик Юнард Андрійович (38 років, малограмотний, очільник колгоспу «Нове життя») і Деген Емілія Августівна (38 років, малограмотна, «одноосібниця»). Жінки свідчили, що Ганна приходила до них, щоб обміняти продукти на вершкове масло, але просила, аби їй допомогла донести картоплю чи квасолю дитина Лідії чи Емілії³⁶³. Позаяк у Лідії дітей не було, то *Білорус запропонувала* їй піти з нею, але жінка відмовилася, бо Ганна «весь час плуталася й говорила нове й нове, що суперечило сказаному»³⁶⁴. У свідченнях Юнарда й Емілії йдеться про ніж під фартухом Білорус, але будь-які речові докази у справі відсутні.

Емілія Деген відпустила сина з Ганною, але сама йшла слідом за ними. Симптоматично, що жінка пригадує слова свого чоловіка, які він сказав сину німецькою: «Дивись, синку, щоб вона тебе не зарізала»³⁶⁵. Хоча ніяких прямих доказів людоїдства жінки Емілія чи її чоловік не мали. Це може свідчити про розповсюджені в селі тривогу та недовіру до незнайомих людей, а також хвилювання за власних дітей. Адже в Коростенському районі

³⁶¹ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталінім: монографія. Київ, 2011. С. 49.

³⁶² Там само. С. 54-55.

³⁶³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 16-зв, 18-зв-19.

³⁶⁴ Там само. Арк. 16-зв.

³⁶⁵ Там само. Арк. 19.

на той час дійсно були зафіксовані випадки канібалізму³⁶⁶. Наприклад, у родині Галицької Олени, про зв'язки з якою³⁶⁷ (а також з Марією Борисенко й «Сенькою») у щиросердному зізнанні розповідала й Ганна Білорус. Однак дивно, що серед свідків немає батьків першого хлопчика, який нібито втік від Білорус, коли вона намагалася його вбити.

Важливо зазначити про фізичний стан обвинуваченої, засвідчений медичною комісією: малокрів'я й виснаження організму, що свідчить про тривале голодування жінки³⁶⁸. Зрештою, Білорус 20 серпня померла в БУПРІ так і не дочекавшись засідання судової трійки при Колегії ДПУ УСРР. У 1996 жінка була реабілітована. Під час додаткової перевірки доказів вини Білорус по обох епізодах не було знайдено.

Отже, тривала депривація спричинила виникнення у селянок психопатологічних змін, деформувала соціальні взаємини всередині сільської громади й трансформувала культурні норми, зокрема стосовно материнства. Усні свідчення допомагають зрозуміти динаміку змін поведінки жінок й психологічні наслідки голоду як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Голодомор руйнував соціальну згуртованість, що призводило до розпаду сімейних взаємин, зростання насильства та відчуття безнадії, апатії й спустошеності в постраждалих населених пунктах. Матері стикалися з моральною дилемою виживання (свого й дітей) та вимушені були здійснювати важкий вибір в умовах, коли від них нічого не залежало. А жодний обраний варіант не гарантував полегшення від страждань чи порятунку дитячих життів. Однак навіть в надскладних обставинах знаходилося місце милосердю, співчуттю й самопожертві.

Реакція влади на випадки антропофагії свідчить про те, як звинувачення в канібалізмі були пов'язані із загальним ідеологічним і політичним

³⁶⁶ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область. С. 923.

³⁶⁷ Білорус розповіла, що під загрозою смерті брала участь у вбивстві сина Галицької Домініка.

³⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. Арк. 22.

контекстом початку 1930-х років. Вони відображають намагання частини радянських бюрократів навмисне пов'язати канібалізм з «контрреволюційними» діями політичних ворогів та «девіантних» елементів – порушників трудової етики. Це було необхідно для відволікання уваги від руйнівного впливу голоду, що був дійсною причиною поширення людодіства. Подібні репрезентації відтворювали тези Сталіна про зростання активності ворогів у ході будівництва соціалізму й про голод як прояв «ворожого опору».

Справа Ганни Білорус демонструє складне переплетення політичних обставин і кримінальних звинувачень, показуючи, як селянки несправедливо переслідувалися радянською каральною системою. Відсутність прямих (зокрема й речових) доказів злочину, заздалегідь сформульовані обвинувачення та сфабриковані (або дані під тиском) свідчення є ознаками системних порушень тогочасних слідчих дій. Ідеологічний та політичний контекст початку 1930-х років, зокрема акцент на «польській загрозі» та зосередженість на виявленні й знешкодженні ймовірних «контрреволюційних елементів» сприяли безпідставному звинуваченню Ганни Білорус у шпигунстві. Водночас підозри в канібалізмі підживлювалися загальною тривогою й недовірою, розповсюдженими в сільських громадах. Цей приклад слугує нагадуванням про особливу вразливість селянок в умовах, коли політична «доцільність» й тиск перетинаються з колективною тривогою, що призводить до несправедливого переслідування невинних осіб.

ВИСНОВКИ

Для виконання першого завдання ми охарактеризували історіографічну, джерельну базу дослідження й теоретичні підходи. Починаючи з 1990-х років і до сьогодні історіографія колективізації й Голодомору кількісно та якісно оновилася, дослідники зосередилися на раніше маргінальних темах. Однак деякі загальні проблемні моменти й лакуни залишаються: гендерні, соціальні й психологічні аспекти Голодомору не є домінуючими у студіях та лише починають розроблятися. Зараз вони не дуже перетинаються між собою, а існують радше як самостійні напрямки дослідження. Комплексніше розуміння масового голоду 1932-1933 років потребує інтеграції міждисциплінарних методологій і врахування місцевої динаміки, що ми й намагалися продемонструвати в цій роботі.

Окрім застосування антропологічного, інтерсекційного, гендерного, феміністського підходів, напрацювань студій призвідників масового насильства, важливим для повнішого розкриття теми було розширення джерельної бази. Особливо цінними стали джерела усної історії, що відображають суб'єктивний досвід, переконання, стереотипи респондентів, забезпечуючи нюансований аналіз поведінки, стратегій адаптації і виживання селянок; їхнього емоційного стану, відносин з представницями влади та іншими односельцями. Однак ми звернули увагу й на обмеження усноісторичних свідчень, адже більша частина опублікованих збірників спогадів укладена без належних методологічних коментарів. Також вони з'явилися в період після 2005 року, коли Голодомор став чи не головним об'єктом державної політики пам'яті. Значний потенціал мають і кримінальні справи осіб, обвинувачених в антропофагії. Ці матеріали нечасто використовуються дослідниками, але дозволяють простежити вплив тривалого голодування на психіку селян, а також маніпулювання звинуваченнями в політичних цілях.

Для виконання другого завдання ми визначили зміни в становищі селянок Київщини в 1920-1930-ті роки, гендерно-марковані стратегії

виживання й соціальні ролі призвідниць під час колективізації й Голодомору. Вибір тих чи інших стратегій і становище селянок залежали від низки факторів: починаючи з навколишнього природного й культурного ландшафту місцевості – закінчуючи соціальним станом, віком і фізичними можливостями жінок. Колективізація у Київській області мала свої особливості й владну динаміку: з причини активнішого опору та протидії насильницькій політиці влади, більшої кількості селян-одноосібників – застосовувалися жорсткіші методи хлібозаготівель, а кількість пошукових бригад була найбільшою в республіці. До того ж, свою роль у виборі стратегій виживання відігравав чинник спільного проживання з представниками національних меншин, особливо німцями, поляками та євреями. Вони допомагали українським селянкам виживати, наймали їх доглядати за господарством і дітьми, ситуативно солідаризувалися з ними під час «бабських бунтів». Обмін майна у мережі «Торгсин» став чи не найпоширенішою стратегією виживання селянок. Його київська обласна контора була лідером за кількістю торгових точок у всій республіці. А найпоширеніші речі, які жінки обмінювали, – свої прикраси й сімейні реліквії, здебільшого дореволюційного часу

. Отже, в умовах колективізації і зламу традиційного укладу життя особливо актуальними стали навички, здобуті жінками в ході гендерної соціалізації, їхнє майно й можливість фізично працювати. Тобто, такі фактори як вік, соціальний статус, стан здоров'я, близькість до природних ресурсів, міської інфраструктури перетиналися з гендерною вразливістю й формували унікальні чи сприяли відтворенню типових моделей поведінки селянок.

Більшовики намагалися трансформувати гендерні відносини на селі. Вони заохочували певні групи селянок до участі в політичних і господарських кампаніях, надавали їм можливості реалізувати себе в раніше недоступних сферах. Жінки-призвідниці виконували різні соціальні ролі в механізмі масового насильства, санкціонованого державою. Вони мали різні

мотивацію, інституційну належність і доступ до владних ресурсів. Дехто з жорстокістю й садизмом виконував завдання центральної влади, на що впливали такі фактори як прагнення до кар'єрного зростання, засвоєння певних ідеологічних постулатів; внутрішньогрупова динаміка й дисбаланс влади всередині групи призвідників; поведінка «свідків». Однак деякі призвідниці відчували внутрішні моральні конфлікти, що спричиняло відмову й дистанціювання від актів насильства. Між цими двома крайніми моделями поведінки розміщувався спектр різноманітних ситуативних і змінних в часі реакцій, емоцій і дій. Тому стверджувати про статичність і одновимірність досвіду призвідниць не видається можливим. Однак у пам'яті свідків Голодомору вони навіть через багато десятиліть залишалися як жінки, що порушили традиційні гендерні норми («лихі жінки»/«Інші») або навіть головні винуватиці трагедії.

Для виконання третього завдання ми дослідили взаємозв'язок тривалих депривацій і як наслідок – виникнення й розповсюдження девіантної поведінки, зокрема порушень харчових табу. Користуючись моделлю антрополога Роберта Діркса, ми виокремили хронологічну динаміку психопатологічних змін, які впливали на поведінку селянок й деформацію соціальних зв'язків у сільських громадах. Вони також спричинили трансформацію харчової етики, моделей споживання, ієрархії мотивів, потреб; руйнували не лише тіло, але й психіку. Чим довше жінки голодували – тим більш антисоціальними ставали їхні дії, що набували антигуманних форм вияву. Гендерно-маркованим був досвід матерів, мачух, бабусь тощо, які в умовах голодування поводитися й реагували по-різному. Хтось відмовлявся від «чужих» дітей, рятуючи себе й власних нащадків, а хтось намагався порятувати дітей, віддавши їх родичам, відправивши жебракувати, (не)покинувши в місті, відмовившись від їжі тощо. Однак непоодинокими були випадки агентності дітей і підлітків, які рятували себе й родини за допомогою природних ресурсів, винайдення альтернативних просторів споживання.

Акти антропофагії мали значний і тривалий вплив на сільську громаду, надовго маркуючи місця, де здійснювалися злочини, як загрозливі. Часом односельці здійснювали самосуди над канібалками й маргіналізували їхні родини. Однак загальне ставлення залишалось співчутливим і емпатичним. Водночас ідеологічний дискурс доби відігравав не останню роль у формуванні сприйняття антропофагії інституціями влади. Вона використовувала ці інциденти для посилення наративів про активізацію класової боротьби з «ворогами» колективізації. Таким чином, таврувала голодних селян як «ледарів», «саботажників», «куркульських агентів» чи шпигунів іноземних розвідок.

Перспективними напрямками дослідження можуть стати порівняльний аналіз ситуації в окремих районах Київщини чи декількох областях між собою, що допоможе зрозуміти взаємодію географічних, соціально-економічних чинників і їхнє значення у формуванні унікального досвіду й стратегій виживання селянок. Також можливим є компаративний аналіз з іншими випадками штучних голодів і масового насильства, санкціонованого державою. У контексті призвідниць – дослідження якоїсь однієї з груп чи розгляд того, як досвід участі в насильстві вплинув на ідентичність призвідниць, їхні стосунки з односельцями, подальшу долю тощо. Щодо порушення харчових табу – то важливим видається вивчення довгострокових психологічних і соціальних наслідків антропофагії як для окремих людей, так і для сільських спільнот, особливості пам'яті й репрезентації цього травматичного досвіду в постголодоморний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела

1.1. Неопубліковані:

1. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75501-фп. (Архівно-кримінальна справа Г.П. Білорус, 1933 рік).
2. ЦДАВО. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 279. (Дописи сількорів та листи громадян Шполянського району Київської області і відповіді редакції на них, 1932-1933 рр.)
3. ЦДАВО. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 336. (Дописи сількорів та листи колгоспників Володарського р-ну Київської області і відповіді редакції на них, 1932-1934 рр.)

1. 2. Опубліковані:

1. 1933: «І чого ви ще живі?»/Упоряд. Т. Боряк. Київ: Кліо, 2016. 720 с.
2. 33-й: голод: народна книга-меморіал/ упорядн.: Л. Коваленко, В. Маняк. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.
3. Борисенко В. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках/ ред. В. Романюк. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2007. 288 с.
4. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів/ кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
5. Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали/ Авт.-упорядн.: Т. А. Клименко та ін. Черкаси, 2002. 224 с.
6. Голодовка 1932-1933 років на Переяславщині: свідчення/ упоряд. Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: вид-во М.П. Коць, 2000. 445 с.
7. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали/ упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 1128 с.
8. Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / ред. кол.: О. А. Удод (голова), С. В.

- Кульчицький та ін. Упорядн.: В. С. Лозицький (керівник) та ін. Державний комітет архівів України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ: Генеза, 2008. 504 с.
9. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933: збірник матеріалів і документів/ упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
 10. КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и Пленумов ЦК (1898-1988)/Под общ. ред. А.Г.Егорова, К.М.Боголюбова. В 16 т. Москва: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1984. Т. 4. 1926-1929. 578 с.
 11. КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и Пленумов ЦК (1898-1988)/Под общ. ред. А.Г.Егорова, К.М.Боголюбова. В 16 т. Москва: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1984. Т. 5. 1929-1932. 449 с.
 12. Ленин В. И. Полн. собр. соч. В 55 т. Москва: Политиздат, 1970. Т. 45. Март 1922-март 1923. 730 с.
 13. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область/ упорядн. А. Гай; гол. ред. кол. В. Ульянченко; ред. кол.: В. Бутник та ін. Біла Церква: МП Вид-во "Буква", 2008. 1376 с.
 14. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Черкаська область/ Ред. кол.: П. Гаман (гол. ред.), А. Чабан (заст. гол. ред.), Е. Левицька (заст. гол. ред.) та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. 1200 с.
 15. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область/ Ред. кол.: М. Черненко (гол. редк.), І. Рафальський (заст. гол. редк.) та ін. Авт. кол.: Л. Копійченко (кер. наук.-ред. гр.), В. Поплавська (зав. наук. ред.), Є. Тіміряєв (зав. наук. ред.) та ін. Житомир: "Полісся", 2008. 1116 с.

16. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша/ упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Київ: ВД "КАЛИТА", 2009. 936 с.
17. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга друга/ упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Київ.: ВД "КАЛИТА", 2009. 920 с.
18. Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів/ упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 444 с.
19. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД/ упоряд.: В. Борисенко та ін. Київ: Стилос, 2007. 604 с.
20. Свідчення. Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. Музей Голодомору. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/golodomor-1932-1933/>
21. Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині: додаток до Київ. обл. тому Національної книги пам'яті. Т. 1. Біла Церква: «Буква», 2009. 798 с.
22. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг./Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: РОССПЭН, 2005. 840 с.
23. Сталин И. В. Полное собрание сочинений в 18 томах. Т. 12. Москва: Политиздат, 1949. 159 с. (Электронная версия)
24. Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив: у 10 т./ За ред. о. Ю. Мицика; Упорядн.: о. Ю. Мицик, А. Бойко та ін. Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Державний комітет архівів України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон);

Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто).
Київ: ВД "Києво-Могилянська академія".

1.7. Джерела в електронному форматі:

1. The Maniak Collection. Holodomor research and education consortium.
URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3653261/data> (дата звернення: 21.04.2023).

Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій:

1. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: коллективизация и культура крестьянского сопротивления/ пер. с англ. А. В. Бардина. Москва: РОССПЭН, 2010. 367 с.
2. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр. Методичні рекомендації/упорядн. О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. Київ: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, ЦДАГОУ, 1997. 31 с.
3. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
4. Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці/ Під ред. В. Малько. Київ: ВД: «Києво-Могилянська академія», 2019. 160 с.
5. Ешплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: HREC PRESS, 2018. 440 с. (Електронна версія).
6. Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті-2000-ні). Харків: Фоліо, 2018. 298 с.
7. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX- початок XX ст.). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.
8. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

9. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: у 3-х книгах. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
10. Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів/упоряд. Н. Дзюбенко. Київ: Кліо, 2021. 688 с.
11. Осокина Е. Алхимия советской индустриализации: время Торгсина. Москва: НЛО, 2019. 344 с. (Электронная версия)
12. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920-1930-х годов: источниковедческий анализ./ НАН Украины. Институт истории Украины; Отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Тернополь, 2010. 372 с.
13. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
14. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним: монографія/пер. М. Климчук, П. Грицак. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
15. Томас Юинг Е. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг./ пер. с англ. Д. Благова. Москва: РОССПЭН, 2011. 360 с.
16. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. 2-е изд. /пер. с англ. Л. Пантина. Москва: РОССПЭН, 2008. 336 с. (История сталинизма)
17. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти/пер. с фр. и вступ. статья С. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
18. Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности/под ред. Т. Мелешко. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 544 с.
19. Boriak H. Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine. Cambridge, MA: Ukrainian Studies Fund, 2009. 55 p.
20. Jones A. Genocide: a comprehensive introduction. London: Routledge, 2006. 430 p.

21. Sjoberg L., Gentry C.E. Mothers, Monsters, Whores: Women's Violence in Global Politics. London/New York: Zed Books, 2007. 288 p.

2.2. Статті:

1. Берзін П.С. Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. №1(8). С. 279-281.
2. Бертельсен О. Жінки в місцях масового голодування: Україна, 1932-1933 роки. *Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидці, призвідниці*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. С. 33-51.
3. Варипаєв О. Потреба в їжі як вітальна: фізіологічні та соціальні аспекти проблематики голоду. *Тоталітарне суспільство як загроза розвитку демократичної держави*: 18 жовт. 2018 р. Харків, 2018. С. 74-76.
4. ВасиLINEць Г. Деякі аспекти впливу голоду на організм людини. *Сльоза пекучої пам'яті. Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 років на Київщині*. Том 1/упоряд. Гай А. І. Біла Церква: «Буква», 2009. С. 30-35.
5. Виола Л. Täter, perpetrator, «исполнители», «палачи», «каратели». *Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей/ сост. Юнге М., Виола Л., Россман Дж.* Москва, 2017. С. 5-11.
6. Віола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола/авториз. пер. з англ. В. Васильєва. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2005. Вип. 31. С. 103-139.
7. Воловина О., Плохій С., Левчук Н., Рудницький О., Ковбасюк А., Шевчук П. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932-1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. №2. С. 76-116.
8. Вороніна М. С. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х роках. *Українські жінки в горнилі модернізації/ ред. О. Кісь*. Харків: КСД, 2017. С. 106-130.
9. Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932—1933 рр.).

- Історія України. Маловідомі імена, події, факти* (Збірник статей). 2007. № 34. С. 67-79.
10. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20-30-х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. № 9. С. 360-372.
 11. Земзюліна, Н. І. Шляхи залучення селянок до виробничої сфери в перші роки становлення Радянської влади. *Історичні записки : збірник наукових праць*. 2009. № 24. С. 109-116.
 12. Ісакова Н. Історіографія проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 135-146.
 13. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: зб. наук. ст./ за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен*. Харків: ПП «Торгсін Плюс», 2010. С. 171-192.
 14. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. №2. С. 159-172.
 15. Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 31-50.
 16. Лисенко О. Діяльність комсомольців як елемент здійснення державного терору під час колективізації сільського господарства. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2018. №1 (49). С. 119-148.
 17. Любушин А. А. Некоторые данные к вопросу по изучению психологии голодающих людоедов. *Уральский врач*. 1922. №4-5. С. 119-126.
 18. Марочко В. Канібалізм в роки Голодомору. *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки/ Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2003. С. 568-574.*

19. Маслюк А. Історико-психологічна реконструкція особливостей переживання людиною довготривалої депривації. *Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України: монографія*/за ред. В. Куєвди, В. Турбан. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. С. 90-118.
20. Маслюк А. Особливості подолання людиною критичних життєвих ситуацій. *Науковий вісник НУБіП. Педагогіка, психологія, філософія*. Київ, 2015. Вип. 220. С. 276-283.
21. Маслюк А. Проблема самосвідомості в лімінальному стані (на матеріалах самозвітів жертв голодомору). *Персонал*. 2007. № 2. С. 8-12.
22. Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? *Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. С. 51-95.
23. Мельничук О. Основні етапи розвитку Київської обласної контори «Торгсин». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2013. Вип. 22. С. 179-189.
24. Орлова Т. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історіографічний аналіз. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 28. С. 55-64.
25. Пушкарьова Н. Від «жіночих студій до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство/під ред. Л. Гентош, О. Кісь*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 15-46.
26. Стяжкіна О. Нарис 2. Режим безперервної війни: мобілізація, мілітаризація та практики підтримання неоголошеного надзвичайного стану у підрадянській Україні 1920-початку 1940-х років. *Рокада: чотири нариси з історії Другої світової*. Київ: Дух і Літера, 2020. С. 43-89.

27. Темкина А.А., Здравомыслова Е.А. Интерсекциональный поворот в гендерных исследованиях. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2017. № 20(5). С. 15-38.
28. Харченко А. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. №27. С. 187-219.
29. Шаповал Ю. І. Політичне керівництво УСРР і Кремль у 1932-1933 роках: співавтори Голодомору. *Гілея*. 2005. №3. С. 73-92.
30. Шугальова І.М., Молдавський Р.Л. Соціально-побутові умови утриманців дитпритулків радянської України. *Сторінки історії: збірник наук. праць*. 2021. №52. С. 237-257.
31. Al-Shawaf L. The evolutionary psychology of hunger. *Appetite*. №105. Pp. 591–595.
32. Andriewsky O. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2015. Volume II, No. 1. P. 18-52.
33. Bielby C. Gendering the Perpetrator: Gendering Perpetrator. *Routledge Handbook of Perpetrator Studies/ ed. by Knittel S. C., Goldberg Z. J.* London, 2020. Pp. 155-169.
34. Chatterjee C. Soviet heroines and public identity, 1930-1939. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*. University of Pittsburgh. 1999. Number 1402. Pp. 1-32.
35. Dirks R. Social Responses During Severe Food Shortages and Famine [and Comments and Reply]. *Current Anthropology*. 1980. Vol. 21, No. 1. Pp. 21-44.
36. Fulbrook M. Bystanders: catchall concept, alluring alibi, or crucial clue? *Probing the limits of categorizations. The bystander in Holocaust history/ed. by C. Morina, K. Thijs.* New York-Oxford: Berghahn Books, 2019. Pp. 15-35.

37. Gertz E., Brehm H. N., Brown S. E. Gender and genocide Assessing differential opportunity structures of perpetration in Rwanda. *Perpetrators and perpetration of mass violence. Action motivations and dynamics/* ed. by Williams T., Buckley-Zistel S. London, 2018. Pp. 133-151.
38. Kis O. Women's Experience of the Holodomor: Challenges and Ambiguities of Motherhood. *Journal of Genocide Research*. 2021. № 23 (4). Pp. 527-546.
39. Klymenko O. History as a narrative of the people: the Maniak collection as a source for the social and cultural history of the Holodomor. *Україна модерна*. № 30/2021. Документування Голодомору 1932-1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу. Pp. 80-119.
40. Krulisova K. A mother's violence in global politics. *Troubling motherhood: maternity in global politics. Oxford studies in gender and international relations/* ed. by Hall L. B., Weissman A. L., Shepherd L. J, eds. Oxford, 2020. Pp. 17-35.
41. Leach J. Psychological factors in exceptional, extreme and torturous environments. *Extreme Physiology & Medicine*. 2016. №5. Pp. 1-15.
42. Munch-Juriscic D.M. Perpetrator abhorrence: disgust as a stop sign. *Metaphilosophy*. Vol.45, No.2 (April 2014). P. 270-287.
43. Reinermann J., Williams T. Motivational change in the perpetration of genocidal violence. *Violence: An International Journal*. 2020. № 1. Pp. 144-165.
44. Skubii I., Manley R. "We Did Not Shrink from Eating Carrion" Food Disgust and Early Soviet Famines. *Cultural Approaches to Disgust and the Visceral/* ed. by Ryynänen M., Kosonen H., Ylönen S. Oxford, 2022. Pp. 119-130.
45. Smeulers A. What Transforms Ordinary People into Gross Human Rights Violations? *Understanding Human Rights Violations: New Systematic Studies/*ed. by S.C. Carey, S.C. Poe. Farnham: Routledge, 2004. Pp. 239-252.

46. Thomas L. M. Historicising Agency. *Gender & History*. 2016. № 28(2). Pp. 324-339.
47. Viola L. The question of the perpetrator in soviet history. *Slavic review*. 2013. 72., no. 1. Pp. 1-23.
48. Willams T. The complexity of Evil: a multi-faceted approach in Genocide perpetration. *Zeitschrift für Friedensund Konfliktforschung*. 2014. Vol. 3, No. 1. Pp. 71-98.
49. Williams T. Thinking beyond perpetrators, bystanders, heroes. A typology of action in genocide. *Perpetrators and Perpetration of Mass Violence, Action, Motivations and Dynamics*/ed. by Timothy Williams and Susanne Buckley-Zistel. Pp. 17-35.
50. Üngör U. U., Anderson K. Perpetrators versus Perpetration: Processes, Definitions, Typologies. *Routledge Handbook of Perpetrator Studies*/ ed. by Knittel S. C., Goldberg Z. J. London, 2020. Pp. 7-23.
51. Young K. The psychological effects of starvation in the Holocaust: the dehumanization and deterioration of its victims. *Augsburg Honors Review*. 2014. No. 7. Pp. 67-85.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники:

1. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. Минск: Харвест, 1998. 800 с.
2. Немов Р.С. Психологический словарь. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. 560 с.

4.1. Дисертації:

1. Булгакова А. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932-1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ: КНУ, 2015. 204 с.
2. Кісь О. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій: дис.... доктора іст. наук: 07.00.05. Львів, 2017. 447 с.

3. Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі в контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.): дис...доктор іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
4. Mattingly D. «Idle, Drunk and Good-for-Nothing»: The Rank-and-File Perpetrators of 1932-1933 Famine in Ukraine and Their Representation in Cultural Memory: doctoral thesis/ Cambridge: University of Cambridge, 2019. 191 pp.

4.2. Кваліфікаційні роботи:

1. Касьян О. Девіантні прояви в українському суспільстві в умовах Голодомору 1933 р. (за матеріалами Дніпропетровської області): кваліфікаційна робота: 014. 03. Середня освіта (Історія)/Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг: КДПУ, 2020. 80 с.

5. Електронні ресурси:

1. Волошенко В., Білоконь Г. Жінки у лавах КНС: штрихи до соціального портрету. URL: http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Istoria/1_81074.doc.htm (дата звернення: 18.05.2023).
2. Гернет М. Голод и преступность. Москва: РАНИОН, 1927. URL: <https://istmat.org/node/21617> (дата звернення: 18.05.2023).
3. Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках. URL: <https://uamoderna.com/md/grinchenko-rebrova-romanova-oh> (дата звернення: 18.05.2023).
4. Кісь О. Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність. URL: <https://uamoderna.com/md/kis-women-holodomor> (дата звернення: 18.05.2023).
5. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. URL: <https://uamoderna.com/md/216-216> (дата звернення: 18.05.2023).
6. Романець Н. Репресивні заходи щодо захисту «соціалістичної власності» в українському селі (1930-1936 рр.). URL:

- <https://holodomorinstitute.org.ua/represyvni-zahody-shhodo-zahystu-soczialistychnoyi-vlasnosti-v-ukrayinskomu-seli-1930-1936-rr-natalya-romanecz/> (дата звернення: 18.05.2023).
7. Скубій І. Матеріальний світ дітей в роки Голодомору та що врятувало їхні життя. Студії Голодомору. 20.04.2020. URL: <https://www.holodomorstudies.com/discussions/d204/> (дата звернення: 18.05.2023).
8. Сталин И. В. Речь на приеме колхозниц-ударниц свекловичных полей 10 ноября 1935 года. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_27.htm (дата звернення: 18.05.2023).
9. Koziura K. Holodomor and the double logic of soviet archives. URL: <https://jordanrussiacenter.org/news/holodomor-and-the-double-logic-of-soviet-archives/#.YlaCx35BzIU> (дата звернення: 18.05.2023).
10. Miller K. The starvation study that changed the world. URL: <https://www.refinery29.com/en-us/minnesota-starvation-experiment> (дата звернення: 18.05.2023).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Територія Київської області станом на жовтень 1932 року. Джерело: <http://resource.history.org.ua/item/0013641> (дата звернення: 23.05. 2023)

Додаток 2

Обухівський районний історико-краєзнавчий музей імені Юрія Домоценка
<http://obukhovce-eth.history.org.ua/item/0000060>

1930 рік. Хлібозаготівельна ударна комсомольська бригада села Германівки Обухівського району. Джерело: [Фото 6]. Місце зберігання: Обухівський

районний історико-краєзнавчий музей імені Юрія Домотенка. URL:

<http://holodomor-era.history.org.ua/item/0009003>

Додаток 3

Великопріцьківський сільський історико-краєзнавчий музей
<http://holodomor-era.history.org.ua/item/0006097>

1930 рік. Зображена уповноважена з хлібозаготівель у Кагарлицького районі
Красніцька Р.В. 1902 р.н. Член ЛКСМУ з 1919 року, партії з 1924 року.

Джерело: [Фото 7]. Місце зберігання: Великопріцьківський сільський
історико-краєзнавчий музей. URL: <http://holodomor->

[era.history.org.ua/item/0006097](http://holodomor-era.history.org.ua/item/0006097)

Додаток 4

Білоцерківський краєзнавчий музей
<http://holodomor-era.history.org.ua/item/0002437>

1931 рік. Колгоспники-активісти села Мала Вільшанка. Фото зроблено в Білій Церкві. Фото підготовлене до публікації Тетяною Омельчук, опис та систематизація Оксани Юркової. 2021 р. **Джерело:** [Фото]. Місце зберігання: Білоцерківський краєзнавчий музей. URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0002437>